

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	6
'AHO	Mōnite, 12 Mā'asi 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Semisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakaonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō
Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Lord Ma'afu
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2,

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3
Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

Asenita

Fakahokohoko

Fale Alea 'o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui 'a e Fale	7
Poaki	7
Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai	8
Fakama'ala'ala Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai.....	8
Fakamā'opo'opo & ngaahi fokotu'u Līpooti Fika 1/2018 Ngoue & Toutai.....	10
Fokotu'u toloi alea'i Lipooti Kōmiti Ngoue kae alea'i ngaahi lao fakavavevave	12
Fokotu'u ke alea'i Līpooti Kōmiti Ngoue pē he Fale Alea	13
Fokotu'u tukuhifo Līpooti Kōmiti Ngoue alea'i fakataha mo e ngaahi lao fakavavevave..	13
Tali Pule'anga ngaahi 'isiū 'ohake Līpooti Kōmiti Ngoue & Toutai	14
Tokanga ke fai ha ngāue ki he ngaahi fokotu'u he Līpooti Kōmiti Ngoue.....	14
Fakamahino Pule'anga 'osi lele polokalama tokoni palau	14
Fakama'ala'ala Pule'anga 'i ai ngāue ke fai & \$ ke fakahoko'aki ngaahi ngāue	15
Hoha'a ki he vahevahe houa palau 'Eua.....	15
Kole louta Pule'anga ke teke faka'ata'aki ngaahi hala ki 'uta 'Eua	16
Fokotu'u ke tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai	16
Fokotu'u ke vakai'i fiema'u fakavavevave 'a e kakai fakahoa ki he lao fakavavevave	17
Fokotu'u ke 'utu Pule'anga ngaahi palau fakavāhenga ke tokoni he palau.....	18
Fakatonutonu Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai	21
Fokotu'u ke tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai	21
Tokanga ki he fakamole fakapa'anga fakahoa ki he ivi fakapa'anga Pule'anga	22
Tokanga ki he founga 'e fakahoko 'aki tokoni Pule'anga ki he maumau he ngoue	23
Fakamanatu ko e fakapaasi pē ha me'a mei Fale Alea hoko ia ko e Fokotu'u faka-Fale Alea	23
Fokotu'u ke tali Līpooti Kōmiti Ngoue & Toutai & tuku ke fengaue'aki ai mo e <i>NEMO</i> ...	24
Pālotti'i 'o tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & ngaahi fakatonutonu	25
Tokanga ki he palopalema 'ikai puna vakapuna ki he ongo Niua	26
Tali Pule'anga fekau'aki mo e puna vakapuna ki Niua	27
Fokotu'u ki ha tokoni fakapa'anga ki he MV Maui ke folau ki he ongo Niua.....	28
Fakatokanga ki he Pule'anga ke fusia'u tu'utu'uni ne makatu'unga ai foaki laiseni kautaha vakapuna	29

Me'a Sea Kōmiti Kakato.....	30
Fakamālō'ia tokoni lava ke puna vakapuna ki he Ongō Niua.....	31
Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018	31
Taumu'a e Lao Fakaangaanga	31
Poupou ke lava tala e mahu'inga fakapa'anga ngaahi koloa hū ki muli	32
Fehu'ia founa e Pule'anga ke fakapapau'i foki mai ki Tonga ni \$ he hū koloa ki muli ...	34
Tali Pule'anga ki he founa ke fakapapau'i foki mai pa'anga ki Tonga ni.....	34
Mahu'ingake foki mai ki Tonga ni hili uta atu koloa ki muli.....	35
Fakamālohi'i e konga he lao ke tautea'i ha taha 'ikai muimui pau ki he lao	35
Kupu 29 'o e Lao 'oku fekau'aki mo e tautea maumaulao.....	36
Fehu'ia 'uhinga 'osi tu'u pe Lao Ngoue e konga ki he tautea kae 'ikai fakaivia	36
Kupu 7 konga ia ke fakaivi mafai Pangike Pule ke fakafoki mai \$ ki Tonga ni.....	36
Founa ngāue lava ke fakafoki'aki mai pa'anga ki Tonga.....	37
Fokotu'u ke tali Lao he 'e tokoni ia ki he langa faka'ekonomika e fonua	37
Fokotu'u ke tali e lao he 'e tokoni ke fakaivia mahu'inga 'etau pa'anga Tonga.....	39
Poupou ke tali 'a e lao ke 'ilo'i totonu ivi ngāue 'a e kakai	40
Fokotu'u hiki tautea maumau lao 'i he Kupu 29 1(a).....	41
Fokotu'u ke tu'uma'u pe tautea ke potupotu tatau mo e ngaahi lao kehe	42
Taukave'i ke hiki e tautea maumau lao me'a ia Fakamaau'anga ke fakafuofua e tautea ...	43
Tokanga fekau'aki mo hono pule'i Pangikē Pule fefakatau'aki e sitoka	44
Fehu'ia founa hono pule'i atu mei Tonga ni ha kautaha laiseni muli	46
Tokanga ki he 'ikai ha mafai e Lao ki ha pule'anga kehe kae fai sēvesi 'i Tonga	46
Fokotu'u ke pālōti Lao Fika 3/2018.....	47
Tokanga ki he kupu 21 Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli	47
Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakatokanga'i founa fe'ave'aki pa'anga ngaue'aki e tekinolosia	48
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 3/2018	49
Fakama'ala'ala he taumu'a Lao Fika 4/2018.....	50
Fokotu'u ke 'ave Lao Fakaangaanga fika 3/2018 ki he kakai	50
Fakatonutonu 'ikai tuku'aki he kakai he fe'ave'aki pa'anga.....	51
Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he 'inasi faka-Pule'anga 'i he fetongi pa'anga muli 2018.....	52
'Ohake 'a e tokanga ki he fu'u lahi tānaki pa'anga mei he kakai	52
'Ika mo'oni 'oku tānaki ha tuku'aki mei he kakai.....	52

Fakama'ala'ala ki he fakatau e pa'anga muli	53
Taukave'i 'oku 'i ai <i>fee</i> ngaahi kautaha talafi pa'anga he fakafetongi pa'anga	55
Fakataumu'a levi ke feau ngaahi kole fai ange ki he Kapineti he sipoti.....	56
Fehu'i lahi e pa'anga t̄naki ki he fakalalakaka e sipoti.....	56
Fokotu'u tonu ke kau Pule'anga fakafofonga'i kakai taimi 'i ai ha pale he sipoti	56
\$6.6 miliona tanaki mei he levi ki he sipoti.....	57
Tali Pule'anga ki he lahi pa'anga kuo t̄naki ki he fakalalakaka sipoti.....	58
Fakatonutonu kupu 2 <i>A</i> taumu'a Lao Fakaangaanga fika 4/2018.....	59
Fokotu'u ke 'ave Lao Fika 4/2018 ki he Kōmiti Lao	59
Līpooti ngāue kuo lava mei he Kōmiti Kakato	60
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i Fetongi Pa'anga Muli 2018.....	60
Kelesi	61
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	62

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Mōnite 12 Mā'asi 2018

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea : Kole ki he Minisitā Ako ke fai mai 'etau lotu

Lotu

(Fakahoko 'Eiki Minisitā Ako ouau lotu 'o e pongipongi ni)

<006>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Minisitā Ako. Kalake fai mai 'etau tali ui

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, 'Eiki Mo'ui mo e Hou'eiki Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai kae 'atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he pongipongi ni 'aho Mōnite 'aho 12 'o Ma'asi 2018.

Sea kole ke u to e fakaongo mu'a

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io lelei

Poaki

Kalake Tēpile: 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e tali ui e Fale ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku poaki folau. Pea ko e 'Eiki Palēmia 'oku poaki 'e toki me'a tōmui mai, 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku poaki tengetange kei hoko atu 'a e folau 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue pea ko Mo'ale Finau 'oku poaki 'e toki me'a tōmui mai mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Kalake. Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga fakatapu atu ki he 'Ene 'AfioTupou VI ko e Tu'i 'o Tonga fakatapu atu kia Kuini Nanasipau'u Tuku'aho tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o e fonua, tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai, fakatapu atu ki Ha'a Matāpule, fakatapu atu ki he kakai 'o e fonua kae 'uma'ā 'a 'etau fānau kae 'uma'ā 'etau kau ngāue.

'E Hou'eiki hangē ko e me'a 'oku ou mea'i he pongipongi ni 'oku tau fakafeta'i kotoa pē ki he 'Otua koe'uhī ko e tāpuaki 'o e mo'ui 'oku kei lākoifua 'a 'Ene 'Afio ko Tupou VI kae pehē foki ki he Kuini pea pehē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapineti pea fakamolemole pē Hou'eiki koe'uhī he pongipongi hangē ko e me'a mou me'a ki ai fofonga e Fale ni 'oku lolotonga ...

<007>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...me’a ki ai ‘a e fofonga ‘o e Fale ni, ‘oku lolotonga me’a ‘a e Sea ‘o e Fale Aleá, koe’uhi ko e fatongia mahalo pē ko ‘anai, pē ko ‘apongipongi ‘a e vave pē me’a mai ai ‘a e Séá, ka ko e tongia pē ‘e he motu’a ni ‘a e fatongia, ‘O hangē ko ia ‘oku mou mea’í, ko e motu’a ni ‘oku Tokoni ki he ‘Eiki Sea. He ‘ikai ke u to e fakalōloa Hou’eiki, hangē ko e me’a ‘oku mou me’a ki ai, ko ‘etau ‘asenita. Fakamolemole pē na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a nau kole mai ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku nau tokanga ki ai, ka ‘oku ou kole atu pē mu’a ke ki’i lau pē ‘a e ‘asenita fika 4, ko ‘ene lau pē ko iá, ko ‘ene osi pē ko iá, pea fai ‘a e femahino’aki, he feme’a’aki ‘a e Fale ni. Hili pē ko iá, pea tau hoko atu leva ki he ni’ihi ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku nau tokanga ki ai. Ka ‘oku hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uní, ‘oku ‘ai ‘a e ni’ihi ‘oku ‘osi me’a mai, ‘o kole ke ‘i ai ha faingamālie. ‘Io, ‘oku ou ‘io atu. Kalake, fika 4.

Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai

KalakeTēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Hou’eiki Mēmipa kakato ‘o e Falé, kae ‘atā ke fakahoko hono lau ‘a e Līpooti Fika 1/2018, Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue, mo e Toutai.

‘Eiki Sea
FaleAlea ‘o Tonga

‘Aho 12 Mā’asi, 2018

‘Eiki Sea,

Līpooti Fika 1/2018 – Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai

‘Oku fakahū atu ki he Feitu’u na ‘a e Līpooti Fika 1/2018 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo eToutai. ‘Oku fakahū atu heni ‘a e Līpooti Fika 1/2018 ‘a e Kōmiti, ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e FaleAlea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu

.....
Hon. Losaline Mā’asi
Sea Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue & Toutai.

Málō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fokotu’u mei he Kōmiti, Sea ..’oku ‘i ‘i ai ha taha 'oku fokotu'u mai, 'i ai ha pou pou? Me’a mai Sea ‘o e Kōmiti Ngoue.

Fakama'ala'ala Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai

Losaline Ma’asi: Sea, ‘oku ou fakatulou atu ki he ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Faka’apa’apa lahi heni ki he Hou’eiki Minisita ‘o e Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé, kae 'uma'ā foki ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ki he finemotu’a ni ke fakahoko atu ‘a e Līpooti Fika 1/2018 - Kōmiti Tu’uma’u ‘a e Ngoue & Toutai. Sea, ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō lahi heni ki he ‘Eiki Séá, ‘i he faingamālie kuo ‘omi ma’a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngoue pea mo e Toutai, pea ‘oku ou tui pē hangē ko ia ko e

kole ko ia na'e fakahoko atú, 'a e mahu'inga 'o e ngāue pea mo e fatongia ko eni, 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi heni ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmití 'i he ngāue fakavavevave, ke lava ko ia mo fakahoko koe'uhī ke fakahū atu ki he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni, 'a e Līpooti ko ia 'a e Kōmiti Ngoue, kae 'uma'ā 'a e Toutai. Pea hangē ko e ngaahi maumau ko ia na'e fai ai 'a e femea'aki ki ai he uike kuo 'osí 'a e 'Eiki Minisitā ko ia 'o e MEIDECC 'a e mahu'inga ko ia 'o e ngāue ko eni. Pea ne fai ai 'a e ngāue fakavavevave 'a e Kōmiti ni, fekau'aki pea mo e ngaahi fiema'u fakavavevave ko ia 'i he tu'unga 'o e ngoué pea mo e toutai. Na'e fakatefīto pē 'a e feme'a'aki ko eni 'i he Līpooti na'e tuku mai 'e he Potungāue Ngoue, 'i he ngaahi maumau ko ia. Pea na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai, 'a e kōmiti pea na'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a na'e fiema'u fakavavevave, ke fai ha ngāue ki ai, 'a e Potungāue Ngoue, pea hangē ko e līpooti ko ia 'oku mou me'a ki ai Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni, 'a e fiema'u ko ia koe'uhī ko e kau 'Ofisa Koló, ngaahi fiema'u ke kamata'aki 'a e ngāue ki hono teuteu 'o e palau kae 'uma'ā 'a e ngaahi fiema'u ko ia ki he ngoue fakavavevave koe'uhī ko e fiema'u 'o e me'atokoni.

'I ai foki mo e ngaahi ngoue na'e uesia, koe'uhī ko e ngaahi fiema'u ko ia ke uta atu ki tu'apule'anga, ki he ngaahi tafa'aki ko ia koe'uhī ki he tokoni koe'uhī ko e fakalalakaka 'a e fonua. Pea na'e 'i ai 'a e hoha'a foki 'a e Kōmití koe'uhī ko e līpootí pea mo e fokotu'utu'u na'e 'omai mei he Potungāue Ngoue, ki he ngaahi fiema'u ko ia 'a e palau ki 'Eua, pea na'e pehē ai 'e he kōmití 'oku 'ikai fe'unga 'a e houa ko ia na'e 'omi ko ia ma'a 'Eua ...

<008>

Taimi: 1025-1030

Losaline Mā'asi: 'A e houa ko ia na'e 'omi ko ia ma'a 'Eua, pea na'e fai pē 'a e tokanga ki he ngaahi me'a ko ia pea hangē foki ko e mea'i 'e he kōmiti 'a e ngāue ko ia ke palau 'a e 'otumotu hangē ko ia ko 'Atatā pea mo 'Eueiki, ko Siesia ka na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'a e kōmiti ki he ngāue ko eni koe'uhī na'a lava ke 'oange pē 'a e ngaahi me'a ngāue hangē ko e huo sipeiti, huo lafalafa ke tokoni ki hono teuteu ko ia 'o e me'atokoni ki he fiema'u ko ia 'a e kāinga. Pea hoko atu ai 'a e hoha'a foki 'a e kōmiti ni koe'uhī ko e mate ko ia 'a e 'uhila ka 'oku fiema'u ngoue ko ia 'oku maumau ke fai hano tokanga-e-kina telia na'a maumau ke tokoni 'a e Potungāue kae 'uma'ā 'a e Pule'anga ki hono teuteu ha ngaahi 'aisi koe'uhī ke tuku ai 'a e ngoue ko ia mo e fua 'o e ngoue 'a e kakai. Pea na'e 'oatu foki pea mo e fokotu'utu'u 'a e kōmiti ke tokanga e Pule'anga ki ha fiema'u fakapulopula ke tokoni'i 'a e kakai 'o e fonua 'i he ngaahi maumau ko ia ke tō fakavavevave ha ngoue koe'uhī ko e ma'u me'atokoni.

'I he tafa'aki 'e taha na'e fai e tokanga 'a e kōmiti koe'uhī ko e lahi e maumau 'a e niu koe'uhī ko e ngaahi ma'u'anga mo'ui eni me'atokoni ia ki he fanga monumanu hūfanga he fakatapu. Pea na'e fai 'a e tokanga 'a e kōmiti koe'uhī na'e hili nai ha mahina 'e ua mei he afā pea hangē foki ko e toenga e ta'u ni 'e 'i ai 'a e nounou fakame'atokoni ki he fanga monumanu pea na'e 'i ai 'a e fokotu'u koe'uhī ke tokanga'i ange 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fiema'u ko ia ha fafanga mo e me'atokoni ko ia ki he fanga monumanu pea 'ikai ke ngata ai na'a lava nai koe'uhī ko e tokoni mai e 'otumotu hangē ko ia ko Tokelau Mama'o, Niua koe'uhī ke 'omi ha fo'i niu mei ai 'i he taimi ko ia 'e nounou ai 'a Tongatapu ni 'i he me'atokoni ko ia ki he monumanu na'a tokoni ia koe'uhī ke uta mai mei Tokelau Mama'o.

Na'e fai foki hono fakamamafa'i 'a e fiema'u fakapalau ko ia e ngoue he lolotonga ni 'i he sekitoa taautaha pea na'e kole ai he kōmiti na'a malava ke fai ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi fiema'u ko 'eni. Pea hoko atu foki 'a e, na'e fakatokanga'i 'e he kōmiti 'a e ngaahi maumau ko ia

ki he ahi, pea 'ikai ke ngata ai, na'e, 'i he līpooti ko ia na'e fakahoko mai mei he Potungāue Ngoue na'e 'ikai ke fakakau mai ai 'a e kava pea pehē foki ki he lou'akau koe'uhī ko e mahino pē foki ko e *cluster* ko eni ki he *food security* pea mo e *livelihood*. Pea 'oku tau feinga koe'uhī ke tokanga'i e ma'u me'atokoni taimi tatau pē 'oku mahu'inga 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga 'a e ngaahi fāmili ke tokoni ki he ngaahi ngāue ko 'eni pea na'e fai hono tokanga'i ai e kava, he na'e 'ikai ke kau ia 'i he līpooti hono līpooti mai kae 'uma'ā foki e lou'akau 'ene 'aonga ko ia ki he ngāue ko ia 'a e kakai fefine pea mo tokoni ko ia ki he ngaahi ma'u'anga pa'anga, koe'uhī kapau te mou mea'i ko e ta'u fakapa'anga ko ia 'i hono fakahoko ia 'o e *annual household income survey* ko ia ko ē 'a e Sitesitika 'i he 16/17 na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 30 miliona na'e ha'u ko ia mei he ngāue fakamea'a pea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue ko eni 'a e kakai fefine ke tokoni ko ia he ngaahi ma'u'anga mo'ui 'a e ngaahi fāmili.

Pea na'e fakatokanga'i foki 'e he kōmiti 'a e fiema'u 'a e ngaahi me'angāue ki he ngaahi va'a ngāue ko ia kitu'a 'a e Potungāue hangē ko e me'alele fakafaingofua pea mo malavake to e vāofiangē ai 'a e kau ngoue kae 'uma'ā 'a e kau ngāue kihonofakahoko 'o e ngaahi ngāue fakavavevave ko eni koe'uhī ke tokoni'i 'a e kakai 'o e fonua taute'fi toki he sekitoa ko eni 'o e ngoue.

Fakamā'opo'opo & ngaahi fokotu'u Līpooti Fika 1/2018 Ngoue & Toutai

Ko hono fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u, 'oku 'i ai 'a e fokotu'u heni 'e 14 'oku tuku mai 'e he kōmiti ko 'eni koe'uhī ke, mo e fokotu'u atu koe'uhī ke tali 'a e Līpooti Fika 1 'a e 2018 'a e kōmiti ko 'eni.

Kapau pē Sea 'e faingamālie koe'uhī ke fakavavevave pē hono ngāue'a ki he finemotu'a ni 'a e fokotu'u ko eni 'e 14 ko eni, 'uluaki, fakatokanga'i 'a e ngaahi maumau lahi 'aupito e ngoue 'i Tongatapu ni mo 'Eua hili 'a e matangi ko ia ko *Gita*. 'I he'ene a'u ki he 'aho 26 Fepueli 2018 na'e fakafuofua mahu'inga fakapa'anga na'e 'omi ko ia 'e he 'Eiki Minisitā e Potungāue Ngoue ki he 340 miliona.

Ua ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha ...

<009>

Taimi: 1030 - 1035

Losaline Mā'asi: ...tokoni fakapa'anga 'a e Pule'angá, ngaahi maumau ki he ngoue 'o natula tatau pē mo e ngaahi tokoni ko ia 'oku fai ki he ngaahi fale nofo'anga na'e maumau'i ko ia 'e he matangi.

Ko hono 3, ke tokoni 'a e Pule'angá ki he fiema'u palau 'a e kau ngoue 'a ia ko hono palau'i 'a e 'eka 'e taha ki he fāmili kotoa pē 'i Tongatapu ni pea mo 'Eua. 'A ia 'oku fakafuofua ia ki he houa nai 'e 3 ki he 'eka.

Ko hono 4, ke palau 'e he Pule'angá e 100 'e taha, ko e ngāue fakatahá ia pē ko e 'eka 'e 8, ki he siasi kotoa pē 'i he kolo kotoa pē 'i Tongatapu ni pea mo 'Eua foki.

Ko hono 5, ke 'i ai ha tokoni mei he Pule'angá ki hono fakatolonga 'o e ngoue ne maumau'i 'e he matangi, hangē ko ha ngaahi 'aisi ke tuku ai e fua 'o e ngoue.

Ko hono 6, ke fakakau 'i he ngaahi savea ki he maumau'i 'o e ngoue 'a e kava pea pehē foki ki he lou'akau, koe'uhí ke fakapapu'i 'a e uesia ki he tafa'aki ngāue fakamea'á. 'Oku mahino 'a e fiema'u 'i he tafa'aki ko ení.

7. Ke vakai'i 'e he Pule'angá ha pulopula ke tokoni ki hono tō e ngaahi ngoue fakavavevavé.

8, ke vakai'i 'e he Pule'angá ha fafanga monumanu, hūfanga he fakatapu, ke tokoni ki he kaha'ú 'i he nounou ai 'o e me'atokoni ko ia ki he fanga monumanú. Pea ko u tui pē 'i he mahina 'e 12 ka hoko maí 'oku mahu'inga, ke tokanga'i e tafa'aki ko ia.

Ko hono 9, fakatau mai 'e he Pule'angá, ngoue mo e toutai 'a e kakaí pea toki fakamāketi atu mo fakatau atu 'e he Pule'angá.

10, ke tokoni e Pule'angá ki hono fakapa'anga e ngaahi koloa hono kamata'aki 'a e ngāue ki he ngoue mo e toutai, *inputs* 'a ia 'oku fai 'a e tokanga ki ai ki he 'ū me'a ko ia 'e to e fai hono fakaikiiki, pea ke to'o 'a e tute mo e *CT*.

Ko hono 11, ke fakakaukau'i 'e he Pule'angá, ngaahi founa ki hono fakapa'anga 'a e *informal sector*, 'a ia ko e toutai, ngoue mo e ngāue fakamea'á.

12, ke tokoni'i 'e he Pule'angá hono fakalele kakato pēseti 'e 100 ka faingamālie 'o e ngaahi fale *pack house* ke uta ki muli 'a e fua 'o e ngoue 'a e kakai.

13, fakapa'anga 'e he Pule'angá hono 'omai e ngaahi misini ngāue ki he ngoue mo e toutai. Pea ko hono faka'osí, ke fengāue'aki 'a e Potungāue Pa'anga mo e Potungāue Fefakatau'akí ke fakafaingofua'i e ngaahi fiema'u ki he palaú hangē ko e ngaahi fiema'u laiseni ko ia e palaú. Mālō 'aupito Sea e faingamālie ko ení pea 'oku fokotu'u atu koe'uhí ke tali 'a e Līpooti Fika 1/2018 'a e Kōmiti ko ení.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'e Sea e Kōmiti Ngoué. Kimu'a pea toki 'oange ki he Fakafofonga ko eni Nōpele mei Vava'ú, 'a e me'a ko eni 'oku 'omai he līpooti. Hou'eiki mou me'a hifo pē ho'omou Tohi Tu'utu'uni. Kapau 'oku 'ia moutolu ho'omou Tohi Tu'utu'uni ke tau ngāue'aki pē 'etau Tohi Tu'utu'uni. Makatu'unga 'oku 'i ai 'a e Lao 'e 3 'oku toe. 'A ia ko e lao ko ia ko e me'a fakavavevave ia 'i he tohi mai 'a e 'Eiki Palēmia 'i he uike kuo'osí. Pea 'oku ne pukepuke pea 'oku ha'isia ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e Hou'eiki. Pea fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni 'i he Kupu 33 'a ia ko e tohi fakavavevavé 'a ia 'oku 'osi fakahoko mai. Pea 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e Kōmiti Kakato.

Ko e hū ko eni 'a e līpooti ko eni 'o fakatatau ia mo e Kupu 19 'i he faka'uhinga pē 'a e Sea ko ení 'i he mafai e Sea ke ne fakahū mai 'a e līpooti ko ení 'o fekau'aki pea mo e palopalema ko eni na'e toki hoko 'i he fonua ni fakalukufua. Pea na'e tofanga kotoa ai e fonuá 'o hangē ko ia ko e fakamatala pē ko e me'a ki ai 'a e Sea 'o e Kōmiti Ngoué. Koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai e motu'a ni ke ne hoko atu 'a e ngāué. Ko e Kōmiti Kakato, kuo pau leva ke tau foki ki he Lao Fakavavevave na'e 'omai 'e he 'Eiki Palēmia...

<001>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Sea Le'ole'o: ... tukukehe 'i he kupu 34 ka 'i ai ha taha 'i he Fale ni pē 'i he Hou'eiki Pule'anga ko moutolu na'a mou fai 'a e fokotu'u kupu 34 ki'i me'a hifo pē ki he kupu 34 koe'uhí ke, fakamolemole kupu 33 si'i (b).

" Ko e taumu'a ki he kongā ko eni kuo pau ki he Fale ke lau 'a e ngaahi me'a ko eni ko e ngāue fakavavevave 'a e lao fakaangaanga 'a ia kuo fakamo'oni mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'i he tohi ki he 'Eiki Sea 'o fakahā ai ko e me'a fakavavevave."

Ko e kupu b si'i 'i he kupu 33 "pē ha to e me'a kehe kuo fokotu'u 'e ha Mēmipa pē 'i he tali 'e he Fale ko e me'a fakavavevave."

Koe'uhí 'e Hou'eiki ko 'ene, ko e līpooti ko eni 'oku 'omai ko eni hā ha'amou me'a ki ai ? Koe'uhí foki 'oku tōloi he 'e Sea 'a e Līpooti ko ē 'a e MEIDECC ki mui kae 'uhí kae 'ai e lao fakavavevave. Hou'eiki Pule'anga me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea Fale Alea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni mālō ho'o laumālie. Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga Sea kae 'oatu pē ha ki'i fakakaukau e motu'a ni Sea. 'E Sea ko hono 'uhinga ko e līpooti ko eni mo'oni pē 'oku mahu'inga pea tatau pē mo e līpooti ko eni ki he matangi na'e tōloi. 'Oku 'i ai 'a e tui 'a e motu'a ni Sea fakatatau ki he kupu 35 " 'i he taimi 'oku alea'i ai ha me'a fakavavevave 'e 'ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe ngata pē he ngāue 'oku fakavavevave tukukehe 'i hano fakangofua he Fale 'a ia 'oku me'a mai'aki he 'e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ka ko hono 'uhinga ko e ngaahi lao ko eni na'e 'osi paasi pē ia he fokotu'u na'a lava Sea ke toki fakahū mai mu'a ia he 'osi paasi 'a e ngaahi lao ko eni 'Eiki Sea tatau pē mo e līpooti ko ē kae fakavavevave 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi lao 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i fakamāhino mai angé 'Eiki Minisitā Polisi ke toki fakahū mai 'a e lao ?

'Eiki Minisitā Polisi: 'A e līpooti.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'A e līpooti.

Fokotu'u toloi alea'i Lipooti Kōmiti Ngoue kae alea'i ngaahi lao fakavavevave

'Eiki Minisitā Polisi: He 'osi ko ē 'a e lao Sea ko hono 'uhinga pē Sea 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i me'a 'i he līpooti 'e fai e tokanga ki ai hangē ko eni ko e fokotu'u ko ē ke to'o e tute mo e CT ko e lao foki ia Sea he 'ikai lava ha līpooti ia 'o to'o ko e lao pē ke fokotu'u mai ke fakapekia 'aki e lao 'a ia 'e ki'i lōlōa ia ko e 'uhinga ia e kole atu Sea na'a angalelei pē na'a laumālie lelei e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti ko ē kae mu'omu'a mu'a e lao 'Eiki Sea kuo 'osi paasi ia he 'oku fakavavevave.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io ko e faka'uhinga 'a e motu'a ni he taimi ni 'Eiki Minisitā Polisi, Hou'eiki Pule'anga ko e lao te tau ngāue. He 'ikai ke to e fai ha 'atau ngāue fakatatau mo e kupu, ka koe'uhí ko e kole 'a e kōmiti ko eni 'oku to e fakavavevave foki. Na'e tō foki e matangi hoko e palopalema ka koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni he 'oku 'omai pē he mafai ko ē 'a e Seá ka 'e foki atu kia moutolu Hou'eiki Pule'anga fē me'a te mou laumālie fē me'a 'oku mafamafa. Mafamafa e levi pē 'oku mafamafa e me'a ko eni na'e tōfanga ai e kakai 'o e fonua ?

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē ke u ki'i kole fakama'ala'ala pē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io Fakafofonga.

Fokotu'u ke alea'i Līpooti Kōmiti Ngoue pē he Fale Alea

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Sea 'oku tau kei 'i he Fale Alea he taimi ni ko e kātoa e lao ko eni na'e fakavavevave 'oku 'i he Kōmiti Kakato. Momēniti pē 'etau 'alu ki he Kōmiti Kakato 'ikai leva ke to e 'i ai ha me'a kehe ko e lao pē. Kae lava pē 'a e līpooti ia ko eni 'o tali pē 'i Fale Alea he taimi ni kimu'a pea tau toki 'alu hifo ke alea'i 'a e ngaahi lao fakavavevave 'i he Kōmiti Kakato. Ko e fokotu'u atu pē ia Sea 'o kapau leva 'oku loto lelei pē ki ai 'a e Hou'eiki pea tau tali ā tautolu 'a e līpooti. Ko e mōmeniti pē 'etau 'alu ki he Kōmiti Kakato kuo pau leva ke tau fai tautolu ki he tu'utu'uni ke alea'i 'a e ongo lao fakaangaanga. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele ko eni mei 'Eua hoko mai e Fakafofonga mei Vava'u pea toki hoko mai leva 'a e fika 13 'o Ha'apai pea toki hoko mai e fika 11 mei 'Eua. Ko 'etau hokohoko ia. Me'a mai.

Lord Nuku: Mālō Sea. Tapu pē mo e 'Eiki Sea pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea 'o Tonga koe'uhí kae fai atu mu'a ha ki'i lavelave ki he me'a fakavavevave 'Eiki Sea. Na'e tali 'i he 'aho Tu'apulelulu 'Eiki Sea 'a e tohi mei he Pule'anga ko e lao fakavavevave pea ko e ngāue fakavavevave 'e lele pē ke 'osi.

Fokotu'u tukuhifo Līpooti Kōmiti Ngoue alea'i fakataha mo e ngaahi lao fakavavevave

'Eiki Sea, 'i he 'aho ko ia 'Eiki Sea na'e fakahoko mai mei Taumu'a 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga kapau 'e ki'i mālōlō eni 'Eiki Sea 'e 'ikai ha me'a ia 'e maumau. Ko 'eku fakamanatu atu pē ki he miniti ko ē 'o e pō ko ia Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea kapau te tau tali eni 'o 'ave ki he Pule'anga ko e hā e ngāue 'e fai ? Ko e me'a ko ē 'oku fiema'u ko eni 'Eiki Sea 'oku fakavavevave ange 'a e me'a ko eni 'i he tānaki pa'anga sēniti vaeua ke'uhí 'a eni ko ē 'oku 'omai he lao fakavavevave ko eni. 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau ai kapau, he 'oku lolotonga tu'u pē 'a e Lao ia ko eni 'a e Tānaki Pa'anga ko iá 'oku kei fai pē mo e tānaki pa'anga ia. Ko e lao ko eni 'oku 'i ai 'a e kakai ia 'Eiki Sea 'oku fu'u fiema'u fakavavevave he 'aho ni pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Sea kapau 'oku me'a pea pāloti'i 'a e lao 'a e fokotu'u ko ē mei he Kōmiti ko eni ko ē Ngōue ke tukuhifo ke alea'i fakataha mo e ngaahi lao fakavavevave 'Eiki Sea. Māhino pē me'a ia 'a e Feitu'u na ka ko e tu'utu'uni ko ē 'a e Fale ni 'oku malava pē ke faitu'utu'uni e Falé he na'e fakahū mai e me'a ko eni ki he Feitu'u na pea ke hanga 'o tēpile'i he pongipongi ni ko e me'a fakavavevave. Ka ko e 'uhinga ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Lord Nuku: 'uhinga ia e fokotu'u atu 'oku ai e ngaahi me'a ia heni 'oku fu'u fiema'u ia fakavavevave 'aupito ia 'Eiki Sea, ke fakahoko ha ngāue ki ai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io mālō. Hou'eiki Pule'anga mahu'inga 'aupito 'oku ke me'a mai koe'uhí ke ma'ala'ala e me'a ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'akí.

Tali Pule'anga ngaahi 'isiū 'ohake Līpooti Kōmiti Ngoue & Toutai

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō 'aupito Sea, pea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki ho Falé. Ko e kongā lahi 'i he līpooti ko ení 'oku lolotonga fai pe ngāue ia ki ai. Mou me'a pe he ngaahi fokotu'u ko ē kuo 'omai, hangē ko e palaú, hangē ko e pulopulá. Hangē ko e fanga monumanu ko ení 'oku fai 'a e kole ki ai, 'oku ai 'a e fanga moa 'oku ngāue ki ai 'a e Potungāue Ngoué. Ko e kongā ko ení ki he fakatau mai ko ení e me'akai 'o fakamāketi'i atú 'oku lolotonga ngāue ki ai 'a e *Labour & Commerce*. Pea ko e kongā lahi ia 'o e līpooti ko ení, kuo 'osi fai pe ngāue ia 'a e Pule'angá ki ai. ... pea 'oku ou fakamālō 'aupito ki he kōmiti ko ení ki he 'omai e. Pea 'oku ou poupou atu pē Sea, koe'uhí 'oku 'ikai ke to e ai ha fu'u me'a fēfē heni. Ko e kongā ko ē ki he CT pea mo e tuté na'e 'osi me'a atu ki ai 'a e Minisitā 'oku ha'ana e potungāue ko iá. Ka ko e kongā lahi ia 'o e līpooti 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'a e Pule'angá, pea 'oku lele pe ia. Kuo u tui ko e me'a eni ia na'e 'omai 'o fakatatau ki he ngāue ko ē na'e fai ko ē

Lord Nuku: Sea fakatonutonu atu mu'a Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki ko ho'o fakatokanga'i pē 'oku ai ha Mēmipá 'oku ki'i me'a ki 'olunga pea ke ki'i ... 'uhinga ka tau ki'i vakai'i pe ko e hā e me'a 'oku ... pea kapau ko e fakatonutonu,

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

Lord Nuku: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io fakatonutonu.

Tokanga ke fai ha ngāue ki he ngaahi fokotu'u he Līpooti Kōmiti Ngoue

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, ko e me'a ko ení, 'osi eni e mähina 'e 1. 'Oku te'eki ai ke fai ha palau ia. 'Oku te'eki ai ke fai ha ngāue ia. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atu ai Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io mālō 'Eiki Nōpele 'Eua. 'Io 'Eiki Minisitā.

Fakamahino Pule'anga 'osi lele polokalama tokoni palau

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki pe Nōpele 'Eua, 'oku fai e palau. 'Oku 'ikai ke ta'efai ha palau. 'Osi lele e palau, kuo u 'osi tufa 'e au e tisoló, lele e palaú. Ko e 'ai pe ki'i fakakaukau ia ko ení ke ... manatu'i ko 'etau 'ai 'a e fakakau ko ení 'oku 'ikai ke fepaki ha

fakakaukau ia. Ko 'etau 'ai pē 'e tautolu ke 'ai ke tali ke 'omai 'a e lipootí, pea 'osi. 'Ikai ke ai ha me'a 'e fepaki. Hangē ko e me'a kuo lave ki ai 'a e 'Eiki Minisitā e MEIDECC, ko e ngaahi

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā,

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu Sea. Kātaki pe Hou'eiki Minisitā ka mou me'a hifo pē ki he fokotu'u mei he Kōmití ni 'oku 'ikai ke e tali pē lipootí. 'Oku ai e ngaahi fokotu'u ngāue 'oku 'oatu fakataha pea mo e lipooti ko ení. Kae 'oua 'e tuku mai e ngaahi fakamatala hala 'o pehē ko e tali pe lipootí. Mou me'a hifo ki he lipootí. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga 'i ai ngāue ke fai & \$ ke fakahoko'aki ngaahi ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Feitu'u na, kei ma'u ho Seá he pongipongi ni. Tapu ki he Hou'eiki Nōpelé pea pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, kae 'uma'ā e kau Minisitā. Ko 'eku ki'i tu'u hake pe ke ki'i fakaafe'i e *information* ko ení koe'uhí ko e fakakaukau ko ení 'oku pehē 'oku 'ikai ke fai ha ngāué. 'Oku 'osi fakamafai'i 'a e pa'angá. Na'e 'osi fakamafai'i pea 'oku lele 'a e ngāué hangē ko e me'a ko ení na'e fai ki ai 'a e, me'a ki ai 'a e Minisitā ki he Leipá, pea mo e Minisitā ko ē ki he MEIDECC. Pea kuo 'osi fakangofua e pa'angá ke 'ave ki he kau *head* ko ia he ngaahi *cluster* ke fai 'a e ngāué. Pea kuo 'osi tala 'a e Potungāue Ngoué. Meimei ko e ngāue ko ení he me'a ko ení 'oku ou fai atu ki ai e feme'a'akí, kuo kamata atu e ngāué ki ai pea kuo 'osi ai hono pa'anga kuo 'osi fakamafai'i ki tu'a pea kuo 'osi vahevahe ki he ngaahi *cluster* ke hoko atu e ngāué. 'Ikai ke u tui au 'oku kei ai ha fu'u me'a ia ke tau to e tālanga fuoloa ai 'i he konga ko ení, kuo 'osi mau pē 'a e ngāue ia ko ē ki aí.

Ko e pehē ko ē na'a ku fokotu'u atu 'i he pō ke tau toloi, 'oku sai pē, ko e fokotu'u ko iá na'e 'omai pē mei he Hou'eiki Nōpele, pea u sio atu pē 'oku mou ngali faingata'a'ia pea na'a ... neongo na'a ku faingata'a'ia pe mo e motu'a ni 'i he pō ko iá, pea u loto lelei pe ke tau ki'i toloi ka tau kamata ai he pongipongi ni, ke fai mo lava e ngaahi lao ko iá ke lava hoko atu 'a e ngāué. Ko ia Sea. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai Fakafofonga 'Eua 11, hoko mai fika 14, 'a 15 Vava'u, pea 'Eiki Nōpele Vava'ú, kātaki. Fakamolemole atu 'Eiki Nōpele.

Hoha'a ki he vahevahe houa palau 'Eua

Tevita Lavemaau: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá, pea 'oku ou kole ke u fakamalumu atu he tala kakato kuo fai he 'Eiki Seá. Sea kuo u fakamālō lahi ki he Sea e Kōmiti Ngoué 'i he lipooti faka'ofa'ofa ko ení kuo 'omai he pongipongi ni. 'I ai pe 'eku ki'i hoha'a Sea ki he anga e vahevahe 'o e houa palau pea ko e ngaahi fokotu'u ngāue...

<003>

Taimi: 1045-1050

Tevita Lavemaau: ...Ko e fāmili 'e 800 'i 'Eua, ko e houa pē 'e 200 kā ko e fokotu'u ngāue ko eni 'oku 'omai kuo pau ke kau e fāmili kotoa pē pea ko u fakamālō ki ai.

Ko e fokotu'u ko eni felave'i mo e to'o ko eni e 'ū *input* ki he me'a fakangoue ki he tute mo e CT kuo 'osi tali pē eni ia e Pule'anga 'oku lolotonga lele pē ia 'a e tute, ko e CT pē 'oku te'eki ai ha tu'utu'uni ki ai kā 'oku ou tui ko e me'a pē 'a e Hou'eiki Kapineti pea ko 'eku ongo'i ko ē he pongipongi ni 'Eiki Sea. Ko ē 'oku fakahoko mai mei he Pule'anga kuo lele e ngāue ia ko 'etau tali 'etautolu 'a e fokotu'u ko eni kuo 'omai mei he Kōmiti Ngoue ko e ngāue ko eni ke hoko atu kae faingofua hono muimui'i.

Kole louta Pule'anga ke teke faka'ata'aki ngaahi hala ki 'uta 'Eua

Ko e ki'i me'a faka'osi pē Sea, ke toki tokoni mai pē 'a e Sea e kōmiti ko eni fakamahino'i mai ko e fetu'utaki mai ko ē mei he motu ko e hala ngoue na'e 'i ai 'a e tokoni ki he...'oku lava foki hono tā 'o'ona hao pē me'alele 'o 'alu kā ko e tu'usi pē foki ia ki he lava 'a e me'alele Sea 'oku fiema'u 'a e louta ia ke ne faka'atā 'a e 'ū hala ngoue kae lava ke faingamālie pea na'e 'osi kamata e ngāue ko ia pea 'oku ou tui ko e ngāue tatau pē na'e fai 'i Tongatapu ni 'e tu'usi 'a e fu'u niu ia kae lava... kā 'oku fiema'u ke teke 'a e hala ke 'alu ai ha me'alele 'e ua 'o fetaulaki he hala ki 'uta. 'A ia ko u tui konga pē ia 'o e tokoni ko ē ki he ngoue ke hoko atu hono *hire* 'o e louta 'a e Pule'anga ke teke faka'atā 'a e ngaahi hala ko ia ki 'uta.

Fokotu'u ke tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai

Kā hono fakakātoa Sea, ko u fakamālō atu pē ki he ngāue 'a e kōmiti ko eni pea ko ena kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga 'oku 'atā mo e pa'anga. Ko ia 'oku ou kole atu ia, 'oua te tau toe tukuhiho ki lalo tau tali 'etautolu 'a e līpooti mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko eni ka tau hoko atu mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o Me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 15, toki me'a mai Fakafofonga Fika 13

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea ko e uike kuo 'osi na'a ku lave ai 'i hono kamata e feme'a'aki ko ē ki he lao ko fakavavevave ko eni ki he motu'a ko ē na'e leleaki'i atu ko ē kia 'Alo. Pea ko e tali ko ē 'a 'Alo ko e mahaki pē eni ia 'oku tolonga ke toki 'oange pē ia 'amui ke toki fai 'a hono tafa ko e me'a tatau pē 'Eiki Sea. Pea ko u tui ko e me'a mahu'inga pē ko e hā e fiema'u ko ē 'a e Fale 'i he pongipongi ni. Pea 'oku fiema'u 'a e me'a ke mama pē kai e kakai 'o e fonua pē ko e fiema'u e levi ko eni mo e ngaahi totongi mei he fanga ki'i kautaha ko eni, ko fē me'a ko ē 'e 'aonga taha ko ē ki he kakai 'o e fonua pea 'oku tonu 'Eiki Sea, fakatatau ki he kupu 35 'o e ...

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io fakatonutonu 'Eiki Minisita Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Na'a ku 'osi lave atu 'anenai kuo 'osi tali 'a e pa'anga. Kātoa 'a e fanga ki'i kōmiti 'i he me'a kuo 'osi vahevahe foki 'a e fo'i *cluster* 'e 9 ko e pa'anga 'e 21 miliona kuo 'osi tali. Pea kuo 'osi vahevahe ia ki he ngaahi kōmiti ko ia. Ko e me'a te nau fai ke 'ai ...

Ko e pehē ko ē 'oku 'ikai ke tokanga ki ai 'a e Pule'anga, 'oku ou fakatonutonu atu ki he me'a ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā Pa'anga, mo me'a hifo ki lalo. 'Oku sai ho'omou līpooti mai 'o mea'i 'e he Fale pea mo e fonua, ko eni 'oku 'i ai 'a e 21 miliona, 'a ia ko e fakataha ia 'a e Kapineti, pea 'oku mea'i he Fale ni e me'a ko ia, ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e kau Mēmipa ia he līpooti ko eni 'oku 'omai, mahu'inga ia 'a e kōmiti. Ko e 'omai pē 'a e līpooti ki heni hā ho'omou me'a te mou laumālie ki ai, pea 'oatu leva kia moutolu ki he ngaahi kōmiti...kā 'oku 'ikai ko e me'a ko ia ke fai ai ha tuputāmaki pea pekia ai ha taha he Fale ni, ko 'etau ngāue 'oku ou fiema'u pē 'a e ... faka'osi mai

Fokotu'u ke vakai'i fiema'u fakavavevave 'a e kakai fakahoa ki he lao fakavavevave

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'aupito Sea kole pē ke kātaki pē kau Minisitā, 'oku 'ikai ke 'ai eni ia ke tau kē, ko e fokotu'u atu pē ia 'a e me'a fekau'aki mo 'etau Tu'utu'uni Ngāue mo e founa ko ē ke tau ngāue ki ai ki he lelei fakalukufua 'a e fonua 'Eiki Sea. 'Oku ou tui...

<004>

Taimi 1050-1055

Sāmiu Vaipulu: ... ko e me'a pē ia 'oku mahu'inga 'i he taimi ni ko ē 'oku 'i ai 'a e lao 'o fakavavevave, 'oku 'i ai 'a e fiema'u fakavavevave, me'a ia 'e ua, fiema'u fakavavevave mo e lao fakavavevave. Ko e fiema'u ia 'a e kakai 'o e fonua tuku mai ki he Fale ni ke tau ngāue'aki 'a e fakapotopoto 'Eiki Sea. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia kupu 35 'Eiki Sea ka tau nga'unu kapau 'oku 'i ai ha me'a fakavavevave 'oku fiema'u, 'e lava pē ia 'e he Fale ni 'o liliu fakatahu ki he tu'utu'uni ko eni Eiki Sea. Mahino pē 'oku fai pē fatongia ia 'o e Pule'anga, 'oku 'ikai ke tau fie kau ki ai, faka'ata'atā pē ia ke fai. Ko 'etau me'a ko ē 'oku feinga ki ai 'a e Sea mo e kōmiti ko eni 'a e Fale ni ko e fiema'u 'o e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Pea ko ia 'oku ou tuku atu 'a e fokotu'u atu 'Eiki Sea ki he Feitu'u na ko e hā ha'o tu'utu'uni mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i fakamolemole pē 'Eiki Nōpele ē. Ki'i me'a mai angé 'Eiki Minisitā Leipa ko e 'uhinga ki'i fakama'ala'ala 'a e me'a ni, 'uhinga ka tau hoko atu, 'oku ou fiema'u pē ke 'oua te tau fu'u taula hūfanga 'i he fakatapu ka tau 'unu kae toki hoko mai 'a e Fakafofonga fika 13.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu pea mo e Sea, mo e Fale 'Eiki ni. Ka u ki'i tokoni atu pē mu'a, ko e fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e he 'emau kōmiti he'emau Sea, ke tali mu'a 'e he Fale Alea 'a e Līpooti 'a e Kōmiti Ngoue. Ko e me'a ko ē ki hono fakahoko 'a e ngāue 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fepaki ko e *Minister of Finance* kuo ne talamai 'osi fakangofua 'a e silini ke 'alu 'a e ngāue pehē mai 'e he Minisitā 'o e MEIDECC 'oku lolotonga lele 'a e ngaahi kalasitoa ko e līpooti ko eni ko e līpooti ia 'oku ne talamai ke tokoni ki hono founa ke fakahoko 'a e ngāue. Te u fakatātā 'aki eni Sea, 'oku pehē 'e he Kalasitoa ia 'e taha ke palau houa 'e uafe ka 'oku hanga 'e he ki'i fakamā'opo'opo 'oku fai 'e he ki'i kōmiti ko eni 'o talaange tau 'ai mu'a 'a e fo'i 'eka 'e taha ki he fāmili kotoa pē ko e me'a ia 'oku ui ko e *recover*, ka ko e fehu'i ko e hā 'a e fepaki, tau talanoa fokotu'utu'u ngāue ha fokotu'utu'u ko eni 'oku 'omai ko eni 'e 15 mo e me'a ku o fakangofua 'e he *finance* mo e ngāue 'oku fai 'e he kalasitoa 'e he MEIDECC, 'a ia 'oku 'uhinga 'eku ki'i fakamalanga tau hanga mu'a 'o tali 'a e fokotu'u ko eni he na'e fai 'a e ngāue lahi ki ai, pea 'oku 'ikai ke fepaki mo ha me'a ka 'oku ne tokoni ki hono fakamaamangia 'a e

anga 'etau ngāue pea lava ke 'unu kimu'a ke mahino leva 'oku lava ke tau hanga 'o fakamu'omu'a 'a e faingata'a'ia 'o e fonua, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ke pehē 'oku tau fakamu'omu'a 'a e lao kae tuku 'a e fiekaia 'a e kakai, 'osi 'unu 'a e ngāue ko ia ka 'oku ou tui mo'oni 'oku totonu ke fakapaasi 'a e me'a ko eni ke tokoni ki he'etau ngāue. Ko e kupu 'oku ou 'oatu 'a e kupu ko ē 'uhinga lelei, ko e 'uhinga 'o e me'a ko e makatu'unga lelei 'o e fakakaukau lelei 'oku tokoni ia kia kitautolu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā ko fē kupu ko ena 'oku ke me'a ki ai ko e 'uhinga lelei ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko e makatu'unga lelei he te tau pehē, ko e hā 'a e fakavavevave 'oku 'asi ia 'i he lao. .

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā tokanga mai kia au ko fē kupu 'oku ke me'a ki ai ko e 'uhinga lelei.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia ko e kupu ko eni ko eni na'a tau alea'i ai fakavavevave kupu 131 ko e fo'i fakalea ia ka ko e makatu'unga 'o e me'a ko e fakavavevave 'oku 'ai ia 'i he me'a ko e 'uhinga lelei, 'a ia ko e 'uhinga lelei, 'oku hoko 'a e palopalema 'i he fonua pea 'oku tau ōmai ke tau alea'i 'a e me'a ko ia pea 'oku nga'unu 'a e ngaahi kupu, nga'unu 'a e *finance* nga'unu 'a e *MEIDECC* pea 'e nga'unu pea mo ho'o Kōmiti eni ko ē 'o e Ngoue, ko e kole atu tali mu'a ka tau hoko atu kae nga'unu 'a e ngāue, ko e 'uhinga lelei ia Sea, 'ene fakapipiki mai 'i he etau lao, ko e ki'i kole pē ia, fokotu'u atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fokotu'u, 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni? (ne pou pou'i) Mālō. 'E Ha'apai 13, koe'uhī ko 'etau tu'utu'uni ko 'ene 'i ai pē ha fokotu'u ka ko u ki'i tuku atu pē ke ke me'a mai ange.

Fokotu'u ke 'utu Pule'anga ngaahi palau fakavāhenga ke tokoni he palau

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu koe'uhī ko e me'a 'a e Feitu'u na mei he fohe 'uli fohe pea 'oku ou ongo'i 'oku fakalaumālie ho'o me'a 'Eiki Sea pea 'oku ou ki'i fehu'ia pē ko e Feitu'u na koā 'oku me'a mai pē ko ha 'angelo ia. Pea 'oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonua pea pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, 'oku ou fokoutua pē pea u fakatokanga'i 'a e ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Veivosa Taka : ... 'a e ngaahi hoha'á, pea 'oku 'i ai e taimi 'oku hoha'a ai e fāmilí, Sea, pea 'oku 'i ai leva e lea 'oku 'ōmai. Ko e teu ke hihí kae 'ola, hūfanga he fakatapu kapau 'oku ... Ko e ngaahi fiema'u ko eni kuo 'omi mei he Kōmiti Tu'uma'u 'a e Falé, 'Eiki Sea, 'oku mahino ki he motu'a ni 'a e ngaahi fiema'u. 'Oku ou manatu, Sea, ki he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e 'eva fefine pea pehē leva he ki'i fefine 'e taha. Tuku ke tau kai'i e mo'ui 'a e ki'i tama ko enā fetuku. Hangehangē kia au 'oku lele pehe ni 'a e kōmiti ko eni. Pea 'oku ou fakamālō ki he kōmití, he ngāue lahi. Sea, ko e mamahi ko ení, na'e mamahi pehē 'a e motu'a ni he ngaahi ta'u ko ē, hangē ko ē 'oku ke mea'í. Ka 'oku ou fakatokanga'i e ngaahi hoha'a ko 'ení, pea mo e fehu'i. Te tau fakamole ha palau ke kumi 'oku kau ia 'i he'enau ngaahi fiema'u, pe ko 'etau 'utu e ngaahi palau 'oku tau ma'ú, kae lava 'o tō e ngoué. Ko e 'uhinga, Sea, 'a e fakakaukau, te tau fakamole 'a e miliona te'eki ai ke tō 'a e fu'u kumala ia. Pea ko e 'uhinga ia 'eku lau. Tau ngāue'aki mu'a kōmiti 'a e me'a ko eni kuo tau ma'ú. Kuo 'utu 'e he Pule'angá e ngaahi palau 'e... ko Fika 3, 'i ai e 'ū palau 'e 2. Sea, ka 'utu pē palau ko ia palau'aki *constituency* ia 'a Fika 3. Ko e Fika

7, 'oku 'i ai 'ene palau. Ko e Fika 6. 'A ia 'oku ou pehē 'oku taki taha pē e *constituency* ia 'a e palau, kae fakapa'anga atu ke 'utu, hangē ko ia 'oku fa'a me'a mai'aki 'e he Potungāue Ngoue.

Sea, ko e ngaahi me'a kotoa ko eni 'oku 'omi ko eni he kōmiti, 'oku 'osi lele ai e ngāue 'a e Pule'angá. Ka ko u fakamālō ki he kōmiti ke nau fakalotolahi ke fakahoko, 'oku 'i ai foki Sea Sea, ki he koniteina 'aisi 'oku lolotonga 'i he ngaahi ... Ko e vāhenga ko eni 'a e Fika 3, 'oku lolotonga 'i ai 'a e 'aisi ai, fute e 40, tangai pē eni ia e 257 kuo fa'o ki ai ke fakatolonga. Ka ko 'eku fokotu'u mou kātaki fakamolemole 'o me'a atu ki homou ngaahi *constituency*, 'osi 'i ai e fu'u koniteina ai, pea mou fetalanoa'aki mo e tokotaha ko ia ke fakatolonga ai. He ko e ngaahi me'a ia 'oku tau ma'ú.

Sea, ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e ngoué, hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, koniteina eni e 3 kuo 'osi 'alu, faka'atā 'e he Pule'anga ki he ngoue ke 'ave, pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia kuo fai, ke lava pē 'o mea'i 'e he kakai e fonuá. ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fiema'u ko ení, kuo 'osi fokotu'utu'u ki ai e Pule'angá, pea mo e ngaahi ngāue kotoa pē ke fakahoko. Pea ko u pehē, Sea, kapau ko e ngaahi me'a ia ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e Kōmiti Tu'uma'u, ke kumi mai ha palau, fakatau mo e toutai. Pea kapau na'e 'ikai ke fakatau ia 'e he *CEO* ko eni, 'a e 'ū palau ko eni ko ē 'a e Potungāue Ngoue, 'oku 'aonga ia ki he fiema'u ko ení. Ka ko 'eku 'oatu pē 'a'aku ia, Sea, ke tau hanga pē 'o 'omai 'a e ngaahi fiema'ú. Hangē kiate au 'oku 'uhinga kehe au, Sea, ki he ngaahi fokotu'u mai ko eni, ko e feinga eni ia ke taulalo 'a e motu'a ko eni 'oku 'i ai 'a 'ene fua ko ē 'o 'ene ngoue. 'Oku 'i ai e me'a, ko e kavenga faka-Vava'u. Pea 'oku tautau e tangai mei mu'a pea mo mui.

'Eiki Sea Le'ole'o : Fakafofonga Ha'apai. Fika 13.

Veivoso Taka : Ko au eni, 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Oku ou mālie'ia ho'o me'á, ka koe'uhī ko 'etau taimi, ko u pehē ke tau ki'i mālōlō pea ke toki me'a mai 'anai toki faka'osi ai ho'o me'a.

Vievosu Taka : Mālō, 'Eiki Sea.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1115-1120

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Mālō Hou'eiki 'ikai ke u to e fakalōlōa tau hoko atu mu'a koe'uhī na'e ngata 'etau feme'a'aki 'anenai he Fakafofonga Ha'apai 13.

Veivosu Taka: Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie tapu pea mo e Feitu'u na faka'apa'apa atu ki he Fale 'Eiki. Sea ko e ngaahi me'a pē ne u fakahoko atu Sea, fakatatau ki he ngaahi me'a kuo tuku mai, pea kā ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku Sea peesi 3 ki he kōmiti, pē na'e kau 'a Niua 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku maumau ...

<007>

Taimi: 1120-1125

Veivosu Taka: ... 'Oku 'i ai 'ene 'eka heni 'e 1 kilu, pea 'oku ou vakai atu Sea ki he ki'i kelekele ko eni 'o Niua, 'ene 'asi he afā. Pē ko e 'uhinga ia ki he ki'i

Vātau Hui: Ki’i tokoni atu Sea, Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, tapu pea mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kalauni, tapu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea, ka u ki’i puke ai leva a e faingamālie ko eni ke u ki’i lave atu ai pē, ‘i he fehu’i kuo fai ‘e he Fakafofonga ko ia ‘o Ha’apai. Sea, na’e fokotu’u ‘e he motu’a ni ke si’i kau mai pē mu’a pea mo si’oku kāinga ‘i Niua, he ko e tokolahi taha ‘o e kainga ‘o’oku ia ‘oku ‘i Tonga ‘eiki ni. Pea ‘oku ou fakamālō lahi au ki he līpooti kuo ‘omi ‘e he Sea ko ia ‘o e Kōmiti ni, koe’uhi ‘oku kau ‘a Niua. Ko ia ‘oku ou kole atu ki he Fakafofonga ko ē ‘o Ha’apai, ke tukuange pē mu’asi’i ‘oku ‘i ai ‘a Niua ‘i Tonga ni, he ko e niu ena ‘oku tākoto ai, pea ‘oku ai mo e maumau ai mo e ngaahi me’a pē ...lahi pē mo e me’a ‘oku maumau ai Sea, he kelekele ko ia ‘a Niua, ka ‘oku ou fiefia ko hono ‘uhingá ko hono ‘ohake hení, ke kau si’ono tokangaekina he ko e ‘api eni te mau ō mai mei Niua ‘o nofo aí, pea ‘e hūfanga mai ki ai ‘a e si’i kāinga mei Niua. Ko ia Sea ko e tali atu ki ai, “ ‘Io ‘oku ‘i ai ‘a e kelekele ‘a Niua ‘i Tonga ‘eiki ni, ka ‘oku maumau ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i maumau holo ai”Sea, pea ‘oku ou fakamālō ‘i hono tokangaekina.” Málō Sea ‘a e ma’ufaingamālie.

Veivosa Taka: Sea ‘oku ou fakamālō atu tapu pē mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘eiki ni. ‘Oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Niua, pea ko e me’a ‘oku ou fehu’iá Sea he peesi 3 he tepile ko ia, ko Niua pea fo’i mei, fo’i mango, fo’i siaine, fo’i pata. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘oku tonu pē ‘ene ha he tēpile pē ...

Lord Nuku: Sea, kole pē mu’a pē ‘e tali ‘e he Fakafofonga, ke u ki’i tokoni atu pē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E tali pē ‘e he Feitu’u na? Tali pē ‘e he Fakafofonga ke ke me’a mai.

Lord Nuku: Ko e Līpooti ko eni, ko e Līpooti eni ‘a e Potungāue Ngoue, na’e uesia ‘a Niua ‘i he matangi ko eni, ko e ‘uhinga ia ‘ene tu’u mai ko ia he Līpooti. Pea kapau ‘oku fakahala’i ‘e he Fakafofonga ‘a e Līpooti ko ia mei he Potungāue, ‘ikai ke mau ‘ilo ‘e he Kōmiti pē ko e fē ha to e me’a ko ē te mau tali. Ka ko e ‘uhinga ia ‘ene tu’u he, Fakafofonga ko e ki’i tokoni atu, Ko e Līpooti eni ‘a e Potungāue ko e Ngoue, na’e ‘i ai ‘a e ki’i maumau ‘i Niua, Ko ia pē Sea.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu mo e Fale ‘eiki ni, ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga pē ‘eku fehu’i, he ‘oku ‘asi mai ‘a Niua ia he ngaahi ‘akau fua ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘oku tonu pē ‘e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u ki’i tokoni atu mu’a kātaki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e mo’oni pē ‘a e ngaahi tūteila ko ia, pea kātaki mu’a Fakafofonga ka ke fetu’utaki ki he *MAFF* ke mou talanoa ki he detaila ko ia. Ko e *background information* pē ia. Ko e uho ko ia ‘o e līpooti ko eni, ko e ngaahi fokotu’utu’u ke tokangaekina ‘a e kakai’o e ‘aho ni, na’e lavea ‘i he *Gita* koe’uhī kae lava fai ha ngāue, pea ‘oku ou fokotu’u atu ke faingamālie, kae lava ke tali ā kae hoko atu ‘etau ngāue. Te tau fa’ala ‘e tautolu ‘a e me’a ko eni, ka ‘oku ‘ikai ha ‘uhinga lelei. Ko e me’a ko ia ‘oku tau feinga ki ai, ko e uho ‘o e fokotu’utu’u ko eni, ‘a ia ‘oku ‘asi atu ‘i mui ‘oku ou kole atu ke tau tali mu’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai Fakafofonga Fika 5.

Fakatonutonu Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai

Losaline Mā'asi: Kole fakamolemole atu Sea koe'uhī ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai, Kātaki pē ko e ki'i fo'i lea ke to'o ange 'a e *(.a)* ..ko e niu, ko e maumau 'a e niu he tēpile ko eni peesi 3 na'e fai ki ai 'ene me'a. 'Oku 'ikai ko e Niua ko e "niu" mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Veivosa Taka: Fakamālō atu 'Eiki Sea mālō 'a e ma'u taimi. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki fakamolemole pea hoko atu ho'omou feme'a'aki 'oku ou fiema'u ange ko e hā 'a e tu'unga 'i ai e Līpooti ko eni kae tukuange atu 'a e līpooti kae fai ki ai e ngāue 'a e Pule'anga. Ka tau hanga atu ki he ngaahi me'a fakavavevave. Me'a mai 'Eiki Nōpele pea hoko mai 'a e 'Eiki Minisita Mo'ui. 'Eiki Nōpele ...

<008>

Taimi: 1125-1130

Fokotu'u ke tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & Toutai

Lord Tu'i'āfitu: Mālō Sea ma'u faingamālie, fakatapu pē ki he 'Eiki Palēmia pea hoko atu e fakahoha'a ko e 'uhinga ko e taimi. Sea ko e līpooti lelei eni, ne lave'i hifo he motu'a ni taimi e fakamā'opo'opo, 'i ai mo e 'ū pepa tānaki mei he Potungāue Ngoue. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga ki ai Sea 'a e ngāue kōmiti ho Fale fakamolemole na ko u fie tu'utu'uni atu 'oku tonu ke fengāue'aki mo e Pule'anga he ko e Potungāue Ngoue kuo pau ke 'i ai, 'i ai ha 'aho 'e fehu'i ai e 'ū ngāue 'e fai te nau ōmai ki he kōmiti ko eni. Ko e 'ū līpooti ko eni ko e līpooti lelei 'aupito 'aupito.

Ka 'oku ou tokanga pē 'a'aku ia 'e Sea ko e fu'u maumau ko eni 'oku 'asi he līpooti 'a hono ngaahi *data* mo e me'a 'oku 340 miliona. Ko e līpooti 'a e Minisitā Pa'anga ko e pa'anga pē 'e 21 miliona 'oku, 'oku tafe he taimi ni 'i loto he Pule'anga tukukehe 'ū tokoni kehe. Pea ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he, 'ikai ke me'a heni e Minisitā ha'ana e Potungāue ko 'eni ha līpooti lelei pehē mo tonu hono mata'ifika, ko 'eku fehu'i pē 'a'aku pē kuo fai ha fengāue'aki 'a e Minisitā ko eni mo e ngaahi kupu fengāue'aki fakamāmāni lahi hangē ko e *FAO*, hangē ko e *SPC* 'i Fisi, fakafeitu'u na'a lava ai e 'ū me'a ko eni 'oku fokotu'u mai ko ē mīsini palau pē ko e 'ū naunau ha 'ū tokoni he ko e ki'i sēniti 'oku tānaki he Pule'anga fakataha mo 'etau ki'i me'a ko eni e tukuhau, si'isi'i fau ia ki he fu'u fakamole ko ē.

Pea ko u pehē Sea ko u fokotu'u atu pē au ki he Feitu'u na ko u tali 'e au loto lelei kau eni he līpooti maama lelei ka 'e tokoni ia ki he ngāue 'a e Pule'anga ... Hangē ko e Minisitā na'a ne me'a ko ē he palau 'e tokoni e līpooti ko eni ke mo fengāue'aki pea 'e lava ai ke holoholoki ai 'a e fu'u 'ova e fiema'u 'a e kakai ki he me'a 'oku ma'u 'e he Pule'anga mo e tu'utu'uni faka-Kapineti. Pea 'oku faka'ofa'ofa 'aupito e līpooti 'a e kōmiti ni Sea, mālō 'aupito Sea, ko u fokotu'u atu. Ka ai ha'o tu'utu'uni ki he līpooti ni ka ko u poupu lahi ki he līpooti ni ke fakatokanga'i.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko u talitali atu au ke 'osi ho'omou feme'a'aki kau fai 'eku tu'utu'uni ...

Lord Tu'i'āfitu: Ko ia Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai e 'Eiki Nōpele 'Eua pea fakafoki leva ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tokanga ki he fakamole fakapa'anga fakahoa ki he ivi fakapa'anga Pule'anga

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea kae 'uhī kae fakakakato atu pē, faka'osi atu e fakahoha'a 'a e motu'a ni. 'Eiki Sea, ko u lave'i pē 'e au ia ko e līpooti ko eni na'e kau e motu'a he fakataha ko eni. Pea ko e 'ū me'a eni 'oku vivili ki he fiema'u ko ē 'a e kakai. Ka na'e fokotu'u atu foki 'e he Fakafofonga 15 pea mei Vava'u ko e me'a mahu'inga 'aupito eni ke 'uhī ke fai hano tokanga'i, ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea ko e pehē mai 'oku lolotonga ngāue pē Pule'anga ki heni. Lave'i ko ē he motu'a ni ko e vahevahe ko ē *cluster* pē ko e vahevahe faka-Potungāue ko e pa'anga pē 'e taha mo e poini miliona 'oku 'ave ki he ngoue. Ko e līpooti ko ē 'oku 'omai 'oku 340 miliona. Pea kapau leva 'e 'oatu eni he 'aho ni kapau ko e ngāue fakavavevave ia 'Eiki Sea, ko e hā e me'a 'a e Pule'anga 'e fai ke fakamali'i e 340 miliona mo e pa'anga 'e taha mo e poini miliona (1.1 miliona)? 'A ia 'oku mahino leva 'e 'i ai e me'a 'e lava pea 'i ai e me'a he 'ikai malava. Ka ko e hangē ko ē ko e 'ai ke tau tali e līpooti ko eni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'e lava ke u ki'i tokoni atu ki he ...

Lord Nuku: Mo hono ngaahi fokotu'u

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke fakamaama e, 'a e me'a 'oku hoha'a ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Nōpele 'Eua, fiema'u e tokoni mei he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i tokoni pē ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā Leipa. Tokoni ki he Feitu'u na 'o kapau 'e tali 'e he Feitu'u na fakataua ki he'etau Tohi Tu'utu'uni.

Lord Nuku: Mālō

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki. Ko u ki'i tokoni pē 'a'aku 'oku 'ikai ko ha to e fiepoto ko e tokoni pē. Ko e 'esitimetri ko ē na'e fai 'e he *MAFF* ki he maumau. Ko e 'esitimetri fakasilini ia 'o e maumau he fo'i ngoue ko e pata ko e hā fua. 'A ia 'oku 'esitimetri ia ki he 300 tupu miliona. Ko e silini ko ē 'oku ma'u he Pule'anga 'i he 'aho ni ke fai 'aki 'ene *recover* mo e tokonia 'a e kakai 'o e fonua. Ko e fo'i sēniti ia ko ē na'e 'omai 'e he *MEIDECC*. Ko e 'uhinga ke, ko 'eku tokoni pē ke mahino'i 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e 'omai 'a e 300 tupu miliona ia 'o pehē ko e silini ia kuo pau ke fakamole ki ai, ko e fakamahu'inga'i ia 'o e ngaahi me'a kotoa pē kuo mole fakapa'anga faka'esitimetri ki ai 'a e ngoue. Ko e sēniti ko ē 'oku lave ki ai 'a e *MEIDECC* ko 'etau sēniti ia kuo tākaki mai mei tu'apule'anga ke fai'aki 'etau ngāue ke fai'aki 'etau ngāue ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā, fakamo'ui atu ha maika 'e taha ke ke ngāue ... he 'oku mate mai e maika 'oku ke me'a mai 'aki. Kau ngāue, vakai'i angē maika 'a e kau Mēmipa ke hoko atu e feme'a'aki.

Lord Nuku: Sea, ta ko e ... 'Oku mo'ui pē 'a koe ia kae 'uhī kau ki'i hoko atu au he ko ena 'oku mo'ui pē 'a e Feitu'u na ia ke 'uhī ke ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he founga 'e fakahoko 'aki tokoni Pule'anga ki he maumau he ngoue

Lord Nuku: Ko 'eku fakakakato atu pē 'a'aku ia 'Eiki Sea 'oku mo'oni e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā ko e maumau fakalukufua 'oku 340. Ko e maumau ko ia ki he ngaahi koloa 'a e kakai. Ngaahi koloa na'e mei ma'u mei ai 'enau mo'ui, ngaahi koloa ke fua 'aki 'enau ngaahi kavenga. Ka ko e 'uhinga pehē, ko e tuku atu ko ē ki he Pule'anga eni, 'e fēfē leva e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kakai? Ko e hā e ngāue 'e fai? Sea, kuo ke 'osi mea'i pē 'e koe ko 'etau ...

<009>

Taimi: 1130 - 1135

Lord Nuku: .. paasi pē eni ki he Pule'angá hē, ko 'etau levelevá atu ia 'o fakaongoongo pē ko e hā e ngaahi, ko e 'ū me'a ia 'oku fai ki ai e mahu'inga'ia . Ko e hā e ngāue 'e fai ko ē he taimi ni ke fakahokohoko atú Sea ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga ia. 'Oku 'i ai e me'a vivili pea 'oku 'i ai pē mo e me'a 'oku tonu pē ke fai e ngāue ki ai.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni pē ki he Nōpele pē 'e laumālie lelei ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Laumālie lelei pē Feitu'u na, 'io tokoni mai he ko eni 'oku me'a ki lalo.

Fakamanatu ko e fakapaasi pē ha me'a mei Fale Alea hoko ia ko e Fokotu'u faka-Fale Alea

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ko ē 'a e Nōpele 'o pehē ko 'etau tuku pē, 'o ne me'a'aki ko 'etau tuku pē ki he Pule'angá ko 'ene levelevá ia. Ko e ki'i tokoni atu pē ke fakamanatu ki he Falé 'etau tu'utu'uni ngāue mo e Konisitūtone. Ko 'ene pāloti'i pē 'o paasi 'a e ngaahi fokotu'u ko eni mei he līpooti, 'oku hoko ia ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea pē ko e *Resolution*. 'A ia ko e *Resolution* faka-Fale Alea ia, kapau he 'ikai ke fakahoko ia 'e he Pule'angá pea 'oku monuka leva e Konisitūtone, 'oku te *in-breach* kita e Konisitūtone 'o kapau he 'ikai ke fakahoko e *resolution* faka-Fale Alea. 'A ia ko e fakamanatu ki he Falé, ko 'ene fakapaasi pē ngaahi *recommendation* kotoa ko eni, ko e *Resolution* faka-Fale Alea pea kuo pau ke fakahoko ia 'e he Pule'angá. Ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ke fakakaukau'i fakalelei ai. Mālō Sea ka u toki hoko atu 'anai 'eku ... mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Kapau ko ia Sea hangē ko e fakakaukau ko ē 'a e me'á. Ka 'oku 'ikai foki ke tau loto ke tau ngāue'aki 'a e founga ko iá. Ke tau hanga 'o fai tu'utu'uni heni ki he Pule'angá pea 'ikai ke nau fai pea hoko atu leva hangē ko e me'a ko eni ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele. Ko e me'a pē 'oku fai ki ai e tokanga ia, 'oku 'i ai e me'a vivili ke fai e ngāue fakataha pea mo e Pule'angá ke fai mo fakahoko. Pea kapau, ke 'uhí ke hanga 'e he Pule'angá 'o talamai pē ko e hā e ngaahi me'a vivili, 'a e ngaahi me'a ko ē kuo fai e ngāue ki ai he taimi ni fakavavevavé.

Ka ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai e 'uhingá Sea. Ko e me'a ko ení ko e me'a 'oku mahu'inga pea mahu'inga 'aupito ki he kakai e fonua. Ko e 'uhinga ia e fokotu'u atú. Pea kapau te tau paasi ki hē, ko e hā e me'a 'e fakahoko mai 'e he Pule'angá 'e fakahokó.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai 'e Minisitā Mo'ui. Ko u tui mahalo ko e, te ke me'a mai eni 'o fakamaama e me'a kotoa ko eni 'oku fai ai e feme'a'akí ka tau hoko atu.

Fokotu'u ke tali Līpooti Kōmiti Ngoue & Toutai & tuku ke fengaueáki ai mo e NEMO

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku tau alea'i 'i he pongipongi ni 'a e Līpooti ko ia pea mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutaí. Pea ko u fakamālō lahi ki he Sea kae 'uma'ā e kau Mēmipa e Kōmiti ko ení 'i he līpooti lelei 'oku 'omai ke alea'i 'e he Fale Alea 'o Tonga. Sea, 'oku mahino 'aupito pē 'esitimeti ko ia 'oku 'omai. Ko e fu'u me'a anga maheni 'a e 340 miliona Sea. Ko e līpooti ko ia na'e 'omai, 'oku 'i ai e līpooti na'e 'omai 'e he MEIDECC pea mo e NEMO. 'Oku 'i ai e ngaahi ngāue 'oku fakamatala'i mai 'e he līpooti ko ē 'oku fakamatala'i mai 'e he līpooti ko ē Sea. Pea 'oku na fekau'aki. Na'e te'eki ke tō e matangí Sea, pea ko e tō mai ko ia e matangí na'e kei tāpuni e Fale Alea 'o Tongá ka na'e fai e ngāue 'a e Pule'angá, 'o kei hoko pē 'o a'u ki he 'aho ni.

Sea 'oku ou fokotu'u atu, neongo kapau 'e tali 'e he Fale Alea, ka ko e hā e ivi malava 'e he Pule'angá ke fua'aki e ngaahi fiema'u vivili ko eni e kakai e fonuá, ko e me'a pē ia 'e lava 'e he fonua. Ko e 21 miliona neongo 'oku 'omai e 340 miliona. 'Osi mahino pē kia kitautolu ia Sea, 'ikai ke a'u ki ai e ivi malava ia 'o e Pule'angá. Ko e ngaahi fakatu'utu'unga ko ē *immediate response* pē ko e *response* fakavavevave, *recovery* 'o a'u eni ki he *reconstruction*, 'oku kei fai e ngāue fakamā'opo'opo ki ai pea 'oku kei ongo'i pē 'e he Pule'angá 'e kei 'i ai e ngaahi tokoni mei muli ki ai. Ka ko e 21 miliona ko eni ke fai'aki e ngāue ko eni, fiema'u hangē ko e palau, ko e tokonia e ngaahi ma'u'anga vai, ko 'etau 'uhila. Ko e ngaahi fiema'u vivili mo fakavavevave ia 'e fai ki ai e ngāue Sea.

Sea 'oku ou fokotu'u atu, ke tau tali 'etautolu ia e Līpooti pea mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutaí, 'o 'omi ia ki he Pule'angá ke fengāue'aki pea mo e NEMO mo e ngaahi *cluster* ko eni ki he ngoué he 'oku 'i ai e ngaahi me'a kuo 'osi fokotu'u mai 'oku 'osi fai e ngāue ki ai he līpooti ko ē. Pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku fokotu'u mai he līpooti ko ē 'oku 'i ai 'ena fekau'aki. Ko e hā e ivi malava ko ē fonuá, ko e me'a ia te tau faí Sea. Pea ko u fokotu'u atu ke tau tali 'etautolu 'a e līpooti ko ení Sea. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fokotu'u pea poupou. 'Eiki Nōpele kapau 'oku to e 'i ai ha me'a fo'ou ka kiate au he'eku mahino kiate au he taimi ní. Kuo kole mai e Pule'angá ke 'oange, he ko e hā pē me'a 'e malava he ivi 'o e fonuá, ko ia te nau lava 'o feau'aki e ngaahi fiema'u kotoa 'oku 'ange 'e he Kōmiti.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a pē ia na'e 'ai ke fehu'i e motu'a ni pē ko e hā e tu'unga 'a e vahevahe holo e pa'anga 'a e Pule'angá, pē 'oku fenāpasi mo e fokotu'u ko ení. 'Oku hangē ko e lave 'anenaí, ko e ngafa ko ē 'o e ngaahi fokotu'ú, 'e hoko ia ko e tu'utu'uni, pē ko e hā e tu'ungá. Pea ko ena kuo...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Hou'eiki, mou me'a ki lalo. 'Osi mahino ia, tuku atu Hou'eiki Pule'angá kia moutolu...

<001>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea Le'ole'o: ... ke mou fai hono vahevahe 'a e pa'anga ko eni 'oku fiema'u ko ē ki he ngaahi me'a ko eni 'oku fiema'u 'e he Fale 'oku 'oatu. Mou manatu pē ko e Kōmiti na'e 'i ai 'a e 'Eiki Minisitā Ngōue, 'Eiki Minisitā Leipa mo e Ngaahi Ngāue Iiki mo e Hou'eiki 'o e Fale ni pea ko e 'omai eni 'a e ngaahi fakakaukau 'oatu tokoni atu kia kimoutolu Hou'eiki. Fokotu'u pea poupu.

Pāloti'i 'o tali Līpooti Fika 1/2018 Kōmiti Ngoue & ngaahi fakatonutonu

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a e fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e he Kōmiti Ngōue fakataha mo e ngaahi fakatonutonu 'e 'oatu ia ki he Pule'anga, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivoso Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Ma'asi, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'iāfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Ma'afu. Loto ki ai e toko 20

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai, 'ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki Nōpele Nuku 'ikai loto ki ai e toko taha 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Hou'eiki tali ia 'o 'oatu ki he Hou'eiki Pule'anga ke hokohoko atu homou ngāue pea mou leva'i fakalelei 'o hangē ko ia ko e ivi 'a e Pule'anga ki he me'a ko eni 'oku 'oatu he 'e kōmiti. Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e kōmiti 'e ua 'oku te'eki ke 'omai 'enau līpooti tu'unga he ki'i fakatāmaki 'oku holo 'oku hoko 'i he 'api ni. 'A ia 'oku ou tui 'e fai 'a e ngāue he vave taha ki ai 'a e kau ngāue ke 'omai 'a e līpooti ko ia fekau'aki pea mo e *Privilege Committee* kae pehē foki ki he *Finacial Committee* 'a ia ko e ongo kōmiti 'e ua. Ko 'eku 'ai atu pē koe'uhí ke mea'i he 'e ongo Mēmipa ko eni.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki kimu'a pea hoko atu e Feitu'u na ko e kole ha ki'i faingamālie nounou pē fekau'aki pea mo e līpooti fakavavevave ko eni na'e toki tuku mai he 'etau founa ngāue. Lelei pē ki he Feitu'u na ?

'Eiki Sea Le'ole'o: Te ke ki'i me'a mai angé he koe'uhí ka 'i ai ha me'a kuo 'osi tali he 'ikai ke tau to e fai ha fēme'a'aki ki ai.

Lord Fusitu'a: He 'ikai to e fai ha fēme'a'aki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka te u tuku atu pē ki he Feitu'u na ko e hā na'a 'oku to e 'i ai ha ki'i me'a fo'ou ia.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. 'Oku mou me'a pē na'e kole ke fēme'a'aki fakavavevave 'a e Fale koe'uhí ko e kupu 33 'Eiki Sea ē. 'A ia 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he 'atā ki he 'Eiki Palēmia ke tohi mai ki he Falé ke kole ke hoko ha lao pē ko ha fakahoko fatongia 'oku fakvavevave ka ko e kupu si'i 33 (b) 'oku fakangofua ki ha Mēmipa ke ne fokotu'u mai 'oku fakavavevave. Ko ia ai 'oku nenefu ki he motu'a ni pē na'e tali lelei ke hoko 'a e līpooti ko eni ko e ngāue fakavavevave ma'a e Fale ka ko e hoha'a 'a e Mēmipa 'e ni'ihi na'a nau fokotu'u mai 'a e me'a 'oku fekau'aki mo e līpooti fakapa'anga ki he piliote ko ē 'o e vēteki pea mo e ngāue'aki ko ē *emergency fund* na'e 'ikai ke tali ia ke hoko ko e ngāue fakavavevave. 'A ia ko e kole fakama'ala'ala pē ki he Feitu'u na pē ko e hā e me'a 'oku tali ai ē ke fakavavevave kae 'ikai ke tali ai ē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. 'E Hou'eiki ko e lao ia 'oku kei fakavavevave pē 'a e lao ia ko e līpooti ko eni na'e 'omai ko eni ko e līpooti na'e lolotonga fai e ngāue ki ai pea 'oku 'omai ko eni kuo tali 'e he Fale ni. Fakatatau ki ho'omou faka'uhinga 'Eiki Nōpele 'oku ou lave'i pē ko e tokotaha lao e Feitu'u na ka ko u kole atu ki he Feitu'u na ngāue'aki pē ho'o konisēnisi lelei. 'I ai ho'omou me'a 'oku fa'a ngāue'aki nau 'ai atu he pō ko ē na'e fai ai ko ē 'a e fēme'a'aki heni ka 'oku ke ongo'i pē ho'o konisēnisi 'oku totonu ke tau 'oange ā ha me'a ma'a e kakai 'o e fonua pea tau tokoni ki he Pule'anga pea 'oange ki he Pule'anga ke hoko atu 'enau ngāue. Kapau te tau lau lao 'e tāpuni pē Fale ni 'oku te'eki pē ke fai ha to e ha me'a.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Faka'osi mai koe.

Lord Fusitu'a: Ko e 'uhinga ia na'e hikinima ai e motu'a ni ki he līpooti he ko u tui 'oku fiema'u ke 'oange me'a ke tokoni ki he kakai. Ka ko e me'a fekau'aki mo e *emergency fund* pea mo hono vahevahe holo ko ē 'o e pa'anga ke tokoni ki he kakai ko u tui 'oku kau mo ia he ngafa mahu'inga pea 'oku tonu ke fakavavevave. Ko e 'uhinga pē 'a e kole.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Mou fakatokanga'i pē Hou'eiki ka tau hoko atu ē.

Vātau Hui: Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko u 'ave e faingamālie ki he Fakafofonga Niua he na'e si'i talu 'ene kole mai 'aneuhu.

Vātau Hui: Tapu pea mo e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'o Tonga. Tapu ki he 'Eiki Palēmia. Tapu pea mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kalauni. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afīō. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea ko e ki'i me'a fakavavevave eni pea ko u tui 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ia ki he motu'a ni pea mo hoku ki'i kāinga. Pea fakamolemole atu ko u faka'apa'apa lahi ki he 'asenita 'eiki 'a e Feitu'u na 'i he faka'efi'efinoa atu ai 'a e ki'i fakahoha'a ko eni Sea.

Tokanga ki he palopalema 'ikai puna vakapuna ki he ongo Niua

Sea ko e 'uhinga e fakahoha'a e motu'a ni ko eni koe'uhí he ko u 'ilo pē ko e fakatētēloufusi mai 'a e ...

<002>

Taimi: 1140-1145

Vātau Hui: motu‘a ni mei Tokelau mama‘o, hake he matafuefue ko ia ‘o Tonga ‘Eiki. Pea ko e ‘uhinga ‘eku ‘i heni ke u ha‘u ‘o fakafofonga ‘a e le‘o hoku kāingá. Ko e mo‘oni e mo‘oni ko e faingata‘a ‘oku toloto ai e fonua ni, koe‘uhí ko e afā lahi ko eni na‘e toki ‘osí, ka kiate au Sea ‘oku ‘i ai e faingata‘a ia ‘oku toloto ai hoku vahefonuá ‘oku pea ko e talu eni ‘emau fe‘ao mai ‘amautolu pea mo e faingata‘a ko iá . Sea ko e ‘uhinga lahi ia ‘o e fakahoha‘a ni Sea koe‘uhí ke fai ange mu‘a ha me‘a ‘a e Fale ni, koe‘uhí ko e kautaha vakapuna ko eni ‘oku nau fepuna‘aki, fai e folau ko eni ki Niuá. Fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa‘angá na‘e lava ‘emau fakataha ‘i he Falaite kuo ‘osí pea mo e kautaha ni pea tā ko ē ko e ‘uhinga ia e me‘a ko ē ‘oku ‘ikai ke lava aí ko e pa‘anga. Ka nau toutou tala ‘enautolu ki Niua ‘oku maumau e vaká pea tala ‘oku hā. Kae mahino mai tā ‘oku ai e palopālema. Pea na‘e fai ‘emau aleapau ai pea mo e 'Eiki Minisitā Pa‘angá pea mo e kautaha ni, pea nau palōmesi mai Sea ‘e puna e vakapuná ki Niua ‘i he ‘aho Tokonakí pe ko e ‘aho ni. ‘Aho ni te‘eki ke puna e vakapuná ia Sea.

Ko e ‘uhinga e me‘a ‘oku ou hoha‘á Sea, ko e hā e me‘a kuo pehē‘i ai kimautolú ? Ko e me‘a ko ē ko e māhina eni ‘e 2 te‘eki ke puna e vakapuná ia ki ai. Ai e kau faiako ‘oku ‘i Tonga ‘Eiki ni, fiema‘u ke nau folau ā ki Niua na‘a tutuku e akó he teemi ‘uluakí. Ka ‘oku te‘eki ai ke puna e vakapuná ia. ‘Oku ai e kau faiako ‘i Niuatoputapu, ‘oku ai mo e mahaki ‘i Niuatoputapu ‘oku te‘eki a‘u ia ki ha fa‘ahinga tu‘unga ‘oku fu‘u fiema‘u vivili ki he vakapuná, ka ‘oku fiema‘u he fāmilí ia ke ‘omai.

Sea na‘e kaniseli e vakapuná ia ki Niuatoputapu. Ko e ‘uhinga ia e me‘a ‘oku ou hoha‘a aí, ko e hā kuo pehē‘i ai mautolu mei Niuá? ‘Oku ‘osi Kapinetí pea ‘oku ai e tu‘utu‘uni Kapineti ‘e puna tu‘o 34 e vakapuná ki Niua ‘i he ta‘u ki Niua Toputapu pea puna tu‘o 18 ki Niuafo‘ou. ‘Aho ni Sea ko e fē ‘a e 34 ko iá? Ka ‘e fai ‘a e puna ko iá he ta‘u ‘e 5. Fakamālō lahi ki he Pule‘angá pea mo e Hou‘eiki Kapinetí he‘enau tali lelei ke *subsidy* ‘e he Pule‘angá ‘a e ngaahi puna ko ení. Ka ‘oku ou faka‘amú Sea ke fai atu mu‘a ha tokanga pe mo ha tokoni mai ke ‘ave ‘emau kau faiakó ke si‘i a‘u ā ki Niua na‘a faifaí kuo tutuku e akó he ta‘u ni ‘oku te‘eki ke nau a‘u nautolu. ‘Oku nau kei ‘i heni pē pea ‘oku ou tui pē ‘oku mea‘i pē he ‘Eiki Minisitā Akó. Pea ‘oku ai mo e mahaki ‘i Niuatoputapu Sea, ‘oku fiema‘u pē ia ‘e he fāmilí ke nau totongi ke si‘i ‘omai mo ia. Ko ia Sea, e fakahoha‘a e motu‘a ko ení, na‘a lava ke tokoni mai pea mou mea‘i ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e tu‘unga mātu‘a ko ē mei motú Sea mālō mu‘a e ma‘u faingamālie.

‘Eiki Sea Le‘ole‘o: Me‘a mai 'Eiki Minisitā te ne lava ‘o tokoni mai ki he *Civil Aviation* Minisitā Pa‘anga?

Tali Pule'anga fekau'aki mo e puna vakapuna ki Niua

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou‘eiki. ‘Oku mo‘oni pe Fakafofonga mei Niuá, na‘e fai e ki‘i fakataha ‘i he Falaite kuo ‘osí pea mo e kautaha ko ení pea ... na‘e fai e femahino‘aki, fai pea mo e feinga ke fakalelei‘i ‘a e fo‘i me‘a ko ení, pea ‘oku mo‘oni ‘aupito ‘a e me‘a ‘oku me‘a ki ai ‘a e Fakafofongá ka ko ‘eku toki lave‘i eni ‘oku ... na‘e ai e fepalōmesi‘aki ke lava ke fai e puná. Ka ko eni ‘oku ‘ikai ke lava he ‘aho ni, kae ... te u to e feinga ki ai, te u to e fetu‘utaki mo e pulé pe ko e hā e me‘a ‘oku ‘ikai ke lava ai ‘a e puná he na‘e ‘osi ai ‘a e fepalomesi‘aki pea mo e ‘ai ke fai e ki‘i *agreement* ke mau hanga ‘o ki‘i fakatatafe atu ‘a e ‘eke ‘a e sēniti kia kinautolu he ‘oku fu‘u lahi ... ‘oku ai pē ‘enau

faingata 'a 'ia fakapa'anga, kae lava 'o fai e fo'i puna ko ení. Ka 'oku 'ikai ke u to e 'ilo pe ko e to e hā e me'a 'e faí, ka te u tokanga ki ai he 'osi pē 'a 'ení. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'e Fakafofonga Niua, ke fiamālie pē ki he tali ko eni 'oku 'omai he Pule'angá?

Vātau Hui: Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. 'Io me'a mai e Fakafofonga Kakai 'Eua 11.

Fokotu'u ki ha tokoni fakapa'anga ki he MV Maui ke folau ki he ongo Niua

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ho Fale Sea Pongipongi ni Sea 'oku tau kaungā ongo'i mamahi kotoa pē mo faka'ofa'ia he si'i kāinga ko eni pea mei Tokelau mama'ó, ko e 'uhingá ko e 'ikai ke lava e sēvesi ko ení ...

<003>

Taimi: 1145-1150

Tevita Lavemaau: ... to e tānaki atu ki ai 'Eiki Sea. Ko e maumau foki ko eni honau vaka he afā Ko u tui au Sea, ko e Minisitā Pa'anga ena kuo me'a mai 'e fai e ngāue ki ai. Kā kimu'a pē ia 'Eiki Sea na'e fai 'a e pōtalanoa ko u 'ohake pē Sea na'a 'aonga pē ki he Fakafofonga. Na'e fai e talanoa pea mo e kautaha ko eni he ta'u kuo'osi mo e ngaahi taimi lahi he ko e 'uhinga 'oku 'i ai e mo'ua ia e Pule'anga ki he kautaha ko eni ki hono *subsidy* ko ē 'oku fai ki Niua. 'Ikaí ngata pē he hanga 'e he Pule'anga tokoni'i si'i kāinga ko eni mei Tokelau he vakapuna totongi e konga lahi to e pehē foki mo e vaka tahi, totongi e kau folau kotoa pē 4 mano 5 afe he Pule'anga ko e *subsidy* ia ki he kāinga pea lava pē vaka tahi 'o folau ko u tui ko e vakapuna na'e te'eki ke lava 'o fai ha ngāue ki ai ke femahino'aki pea pehē pē foki mo e MA60 na'e 'i ai 'a e ngaahi alea felāve'i mo e vakapuna. 'Oku ou tokanga au ki heni 'Eiki Sea ko e 'uhinga felāve'i eni ia pea mo e ako 'i motu. Ko e ki'i finemotu'a ko eni 'oku puleako le'ole'o ko eni he *high school* 'a 'Eua tā koā kuo hiki mai ia 'o tokoni pule ia he Tonga *High* pea ko e nofo ko eni 'a 'Eua 'ikai ke 'i ai ha pule ako 'ikai ke 'i ai ha tokoni pule ako 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā e me'a 'oku hoko kā 'oku mahino mai kiate au he talanoa ko ē na'e fai hangē kiate au ko e tama ko ē na'e pule 'i Niuatoputapu koā 'oku 'ai ke ha'u 'o pule 'i 'Eua pea kapau 'oku pehē ia pea tukuange ki he Maui ke lele he uike kaha'u ke 'omai e pule ako ia 'a Niua ke ha'u 'i he fakamole pē ia 'a 'Eua 'ikai ke kau ai mo 'omai ai pē 'a e kāinga ko eni ka mou 'omai pē ha ki'i 5 mano ke tokoni ki he 'utu 'oku ou tui 'e pau ange ia he 'ai vakapuna ko eni he ko e ki'i talanoa ia 'e lōlōa pea 'oku palopalema fakatekinale pē 'a e vakapuna ia kā ko e fie tokoni pē 'Eiki Sea ko e 'uhinga kapau 'e laumālie lelei ki ai e Pule'anga pea tukuange ke alea'i ā e Maui ia ke mau lele ki Niua ke 'omai e kāinga ko eni ko 'ene tapili atu pē 'a'ana he 'aho 'e taha tau ki Niua 'o 'omai nautolu kae 'omai pē ha 8 mano ke 'utu'aki e vaka mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako

'Eiki Minisita Ako: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa. Sea 'oku ou poupu atu ki he kole ko eni 'oku fai 'e he Fakafofonga mei Niua ki he ako. Kuo 'osi tu'u mateuteu pe 'a e Potungāue Ako ki he'enau tikite mo e folau ko ia. Kā ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku toe pe 'a e uike 'e fitu pea tutuku e teemi ko eni, kā 'oku mahu'inga 'aupito ke fai e ngāue ko ia hangē ko e fokotu'u 'oku fai mai 'e he Fakafofonga mei 'Eua na'a

'oku lelei ange ā ke nō 'i he *MV* Maui 'oku pau ange ia he ka lele pē ia 'apongipongi 'e tau pē ia he Tu'apulelulu. Ko e me'a ko eni ko ē ki he kau faiako 'Eua. Ko eni na'a mau sio ki ai mo e kau 'ofisa mā'olunga 'aneuhu pea 'e fai 'a e ngāue ki ai 'i he vave taha 'e fai atu e ngāue ki ai, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai 'a e Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e 'Eiki Sea, pea tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko u fokoutua hake pe ke fai atu ha poupu atu ki he tokoua mei he fonua mama'o kā ko u fiefia Sea hono 'ohake e ngaahi palopalema fekau'aki mo e kakai kā ko 'eku lave'i pē 'Eiki Sea, ko u vakavakai ki he Fakafofonga he ne 'ohake ke nō hono vaka pea ko u vakai 'oku 'ikai ko ha ongo tama 'akapulu eni ke na *decoy* ko 'eku vakai ko ē he'eku fokoutua atu pea mo e Nōpele 'Eua ko e ongo tama ia na'a na 'i he mala'e ko ia kā 'oku ou faka'ofa'ofa'ia he *set up* ko ē 'o e fo'i *decoy* kae fai e fo'i helekosi he loto kolo, kā 'oku ou fakamālō mo poupu he poini kuo tali 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae fai ha fai ha'ane feme'a'aki mo e pule 'o e kautaha vaka he ko e fiema'ua ia 'a e Fakafofonga ia ke 'i he 'aho ni pē ko 'apongipongi kae tau ki Niua pea ko u kau fakataha pē mo e Fakafofonga 'ene si'i 'ofa ki si'ono kāinga pea mo e maama ke fakafolau e kau faiako pea mo... mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki koe'uhi pe ko 'etau taimi

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē miniti pē 'e ua. Sea 'oku ou fakamālō lahi atu he loto lelei 'a e Fale ni pea 'ikai ke ngata ai kā 'oku ou fakamālō lahi ai au ki he Minisitā he tokoni lahi ki he ki'i motu'a ko eni pea mo hoku kāinga. 'Oku ou fiefia lahi au he pongipongi ni he 'ofa kuo fai 'e he Fakafofonga 'Eua ke lele ta'etotongi ai leva honau vaka ki Niua koe'uhī kapau 'oku ...ko e anga ia 'o e 'ofa 'oku pehē ke si'i lele 'o fakaa'u ai leva 'a e kāinga ko eni, kā ko e 'uhinga 'emau hoha'a Sea he kapau 'e toho mai e tikite ko eni kuo 'osi totongi mahalo 'e toki ma'ua ia 'i Tisema e toho e tikite ko eni mei he kautaha ni, 'oku to e faingata'a ange ia, ko ia ai Sea 'oku ou kole atu tuku ā ke ma vaha'a pē ā mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga he kuo maau pea tau e alea ko e toe pē eni ko e kautaha ke nau tokoni mai, 'oua te nau 'ai'ai pehe'i hoku kāinga ki Niua mālō Sea e ma'u faingamālie....

<004>

Taimi 1150-1155

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Niua, taimi eni 'o Niua.

Fakatokanga ki he Pule'anga ke fusia'u tu'utu'uni ne makatu'unga ai foaki laiseni kautaha vakapuna

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha to e fu'u fakamaa'ulōlōa ka 'oku fakamanatu pē ki he Pule'anga ko e *condition* ko ē he laiseni ko ē ki ha kautaha 'oku nau fakalele ha *airline* fakalotofonua kuo pau ke nau *guarantee* 'a e *national service* ki he *particular* tu'unga ē 'a ia 'oku pau ke nau folau tu'o fiha ki 'Eua ki Ha'apai ki Vava'u ki he Ongō Niua pea ka 'ikai ke nau folau ki he Ongō Niua, 'o fakatatau ki he laiseni ko ia, 'oku 'atā ke to'o 'a e laiseni ia 'a e kautaha vakapuna ko ia, ko e ki'i fakamanatu pē ki he Pule'anga ke nau to e siofi anngé 'a hono *enforce* 'a e *condition* 'a e laiseni e 'ū kautaha pehē ni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, Hou'eiki ko e ki'i taimi ia ko eni 'oku ou ui au ka tau to e 'unu ki he Kōmiti Kakato 'oku ou pehē mu'a mou me'a mu'a mo mālōlō, hoko 'a e 2 mou foki mai mou me'a mai hoko atu ai 'etau ngāue. Tau toloi ki he 2.

(Mālōlō ai e Fale)

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

(Me'a mai 'Eiki Sea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie e Hou'eiki. Kole atu ke tau liliu ai pē 'o **Kōmiti Kakato**

(Liliu 'o Kōmiti Kakato pea me'a mai Sea Kōmiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he Hau 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofō fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele e fonua, tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā kae pehē ki he Fakafofonga Kakai. Hou'eiki mālō e kei fakalaumālie lelei e Feitu'u na ke ma'u ha ki'i ivi ke fakahoko hotau fatongia. Mou ki'i fakama'ama'a atu Hou'eiki kae tuku atu 'etau me'atokoni faka'aho ke mou me'a ki ai. Ko 'etau ki'i me'atokoni eni ko e hikitohi 'a e Pēteliake.

"Te u hanga hake hoku mata ki he ngaahi mo'unga 'a ia 'oku ha'u mei ai hoku tokoni, 'oku ha'u hoku tokoni mei a Sihova 'a ia na'a ne ngaohi 'a e langi mo e māmāni".

Hou'eiki ko 'etau kole tokoni pē ia ki he tokotaha 'oku ma'u mei ai 'a e tokoni mālō tau hoko atu 'etau 'asenita pea mou me'a hifo pē ki he'etau fiema'u fika 1

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga ko 'etau lao pē eni te ke me'a mai 'i he Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018 me'a mai ai 'e Fakafofonga 'o Niua

Vātau Hui: Sea kātaki, Sea ko e ki'i me'a kehe pē eni ia ki'i miniti pē 'e tolu Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu ai nounou pē tapu pē mo e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato,

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko ho'o me'a mai pē 'i he'etau 'asenita pea toki laku mai pē ngaahi me'a ko ē 'oku ke fiema'u ki he'etau lao, me'a mai Fakafofonga...

<007>

Taimi: 1405-1410

Fakamālō'ia tokoni lava ke puna vakapuna ki he Ongō Niua

Vātau Hui: Málō Sea. Sea, ko e tu'u 'a e motu'a ni 'oku fiefia 'a e motu'a ni ia Sea, 'i he ho'atā ni he ma'u pē 'a ho'o tu'unga Sea pea 'ikai ko ia pē 'oku koloa'ia ma'u pē foki 'a e Fale ni he taimi 'oku mau fanongo atu ai ki he ngaahi koloa folofola 'oku fakahifo mai he Feitu'u na. Pea 'oku taau pē ia pea mo e Fale ni ke nau me'a ki ai, pea 'oku tau 'ai fakataha pē lotu ... mo e ha'iha'i ia 'o e Pule'anga ni ke ha'iha'i fakataha pē. Ki mui ia Sea ko e ki'i me'a nounou pē ia 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'a ni, ko u fakamālō lahi au heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, kuo lava 'a e kole ko ia na'e fai 'e he motu'a ni. 'Oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, koe'uhī ko e ngāue lahi pea mo 'ene kautaha pa'anga, kuo puna ai 'a e vakapuna ki Niua 'apongipongi pea mo e Pulelulú Sea ki Niuafo'ou mo Niuatoputapu. Pea 'oku ou fiefia lahi, fakamālō atu Sea málō 'aupito málō 'a e ma'ufaingamālie. Málō.

Sea Komiti Kakato: Málō, ko 'etau lao eni Fakafofonga kā na'a ku lave'i 'e au na'e 'ikai ke ke me'a mai ai na'a ku ta'ofi e Feitu'u na málō ko ena kuo ke hao mai, ka mou me'a mai ki he'e'tau lao fika 3, 'a ia 'oku fika 'uluaki 'i he'etau 'asenita. Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga

Fakama'ala'ala Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea, pea 'oku 'i ai 'a e fakatapu foki ki he Hou'eiki Mēmipa e fakataha Kōmiti Kakato kae hoko atu 'etau talanoa ki he lao ko eni ki he Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli, kā ki mu'a pē ke u hoko atu ki ai 'oku ou ki'i fakamo'oni atu pē na'e ki'i feme'a'aki pea mo e pule 'o e *Royal* Tonga pea ne loto lelei ke puna 'apongipongi ki Niuafo'ou pea puna 'e taha he Pulelulu ki Niuatoputapu.

Ko e Lao ko eni ki he Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018 ko e lao fakatonutonu ki he ngaahi lao lolotonga pē Sea 'a ia ko e lao pule'i e fetongi pa'anga 1963 'a ia na'e to e fakatonutonu he ta'u 2000, pea mo e ngaahi tu'utu'uni ko ia ke pule'i 'o e fetongi pa'anga muli 1965...

<008>

Taimi 1410-1415

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Kā na'e to e fakatonutonu he 2000 mo e 2009. Ko e ngaahi lao ko eni na'e 'oange 'a e mafai ia ki he Minisitā Pa'anga ke ne hanga 'o fai 'a hono pule'i ko ia 'o e fetongi pa'anga muli, kā 'i he 'aho ni 'osi 'a e liliu na'e fai ko ia ki he Pangikē Pule pea 'ave mafai ki ai pea ko e ngaahi fakatonutonu eni 'oku 'omi ko eni ke fai ki ai e feme'a'aki ho Fale 'Eiki Sea.

Taumu'a e Lao Fakaangaanga

Ko e taumu'a 'o e lao ni ko hono fakatahataha'i 'a e lao ko ē 'oku ou lave ki ai 'i 'olunga ke nau feinga ke tau'i 'a e ngaahi me'a ko eni 1) 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni he taimi ni 'o fekau'aki pea mo hono fakafoki mai ha pa'anga muli na'e ma'u mei ha fefakatau'aki ki muli, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kongā ia 'i he lao 'oku lava ai ke pule'i 'a e me'a ko ia hangē ko eni ko e fakatau atu e mokohunu mo ha me'a pehē 'ikai ke lava ke tau 'ilo pea lava ke tonu 'a hono ...'i ai foki 'a e kongā ki he tukuhau mo e me'a pehē. Pea hangē pē ko e kau mata tofua'a mo e me'a pehē 'oku lava pē ia ke totongi pē ia 'i muli 'a e kakai pea nau omi pē nautolu 'o fai 'a e mamata tofua'a 'i

Tonga ni pea 'ikai ke 'ilo 'etautolu pē ko e hā e sēniti 'oku ma'u mei ai. Ko e taha ia e taumu'a e lao ni ke lava 'o pule'i 'a e konga ko ia.

Pea ko hono ua 'i he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia ke tautea pa'anga ha taha 'oku 'ikai ke muimui ki he tu'utu'uni, pea ko ia 'oku 'omai 'a e kole ke 'oange mu'a ha mafai ke fai hano tautea.

Ko hono tolu 'oku 'ikai foki ke hanga 'e lao lolotonga ia 'o 'omi ha mafai ki he Pangikē Pule ke nau hanga 'o pule'i 'a e lahi 'o e tupu ko ia 'i he fetongi pa'anga, 'a ia pē ko e *exchange rate* ko e *spread* ē 'a e ki'i fo'i tupu ia ko ia 'e kei pule pē 'a e ngaahi pangikē pea 'ikai ke 'i ai ha mafai ke fakangatangata pea ko ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu fo'ou 'oku fakahū mai ke tokanga ki he me'a ko ia.

Ko e taha 'oku tokoni 'a e lao ko eni ke ne hanga 'o pule'i lelei 'a e 'a e fetō'aki ko ia 'o 'etau pa'anga mohe ko ia 'i muli ke lava 'o tauhi fakalelei kapau 'e a'u ki ha taimi 'oku 'ikai ke fu'u ma'u ha pa'anga ki hono totongi ko ia e ngaahi mo'ua ki muli. Pea 'oku lava ke tokoni 'a e lao ni ke fakafoki mai 'a e pa'anga mei muli ki Tonga ni pē ko hono ue'iu'ei 'o e, hono fulifulihi 'a e *exchange rate* ke ne lava 'o tokoni ki he *move* holo ko ia 'a e pa'anga ki muli pea mo e foki mai ki Tonga ni. 'Oku to e tokoni foki e lao ko eni ke ne hanga 'o tau'i 'a e me'a ko eni ko e 'ave pa'anga 'uli hotau ngaahi vaha'a Pule'anga(*money laundering*). Pea kau ai pē mo hano fakapa'anga ha kau tautoitoi, 'oku tokoni 'a e lao ko eni ki hono pule'i 'a e ngaahi me'a ko ia pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi fanga ki'i konga ikiiki pē ki he anga hono pule'i ka ko u tui ko u hanga 'o fakamā'opo'opo kakato atu 'i he fakalukufua pē ke ke me'a ki ai Sea kae toki hoko atu 'a e tipeiti 'a e Hou'eiki ho Fale. Ko ia pē Sea. Mālō.

Sea KōmitiKakato: Mālō Minisitā. Me'a mai e FakafofongaTongatapu 5.

Poupou ke lava tala e mahu'inga fakapa'anga ngaahi koloa hū ki muli

Losaline Ma'asi: Tapu pea mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu atu 'Eiki Sea Kōmiti Kakato. Faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Atā ki he finemotu'a ni 'a e faingamālie ko eni ke fai pē ha poupou koe'uhī ko e Lao Fakaangaanga ko eni. Sea 'oku fiefia lahi e finemotu'a ni koe'uhī ko e Lao Fakaangaanga ko eni tautefito eni Sea ki he konga ua e kupu hono fitu, Kupu si'i hono fitu 'i he mahu'inga ko ia ko ē hono hū ki tu'apule'anga 'a e koloa ko ia mei Tonga ni tautautefito pē eni ki he sekitoa ngoue. Hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga ko e taimi ko ē 'oku 'ave ai ha koloa ia mei Tonga ni Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia ke ne hanga 'o tu'utu'uni'i ko hono 'ave ko ē koloa kuo pau ke fakafoki mai 'a e pa'anga, pea 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ia pea 'oku 'ikai ke lava ke tau lava ke tau hanga 'e tautolu ia 'o lave'i, 'o mea'i 'a e *true value* ko ia ko ē *contribution* 'a e sekitoa ngoue ki he tu'unga faka'ekonōmika mo e fakalalakaka ko ē 'o e fonua ni. Pea ko e 'uhinga lahi ia 'oku ou poupou ko ē ki ai he koe'uhī ko e taimi lahi 'oku mahino 'aupito 'a hono 'ave ko ia ko ē uta ki tu'apule'anga, toni 'e fiha, kilo 'e fiha, hono uta ko ē ki tu'apule'anga.

Taimi ko ē ko ē ke fakafoki mai ai ko e hā e *value in dollar sign* pē ko e tu'unga fakapa'anga, 'ikai ke, faingata'a 'aupito ia ke tau lava 'e tautolu 'o fakamā'opo'opo ka ko u tui pē koe'uhī 'e tokoni lahi 'a hono fakapaasi 'o e lao ko eni ki he tu'unga ko ia ko ē te tau lava ko ia ko ē 'o fakapapu'i ko e hā e *contribution* pē ko e hā 'a e tokoni ko eni e sekitoa ko eni hangē ko e toutai, taimi lahi foki ia 'oku 'i he'eku lave'i 'a e finemotu'a ni fa'a 'ave e uta, 'a e uta ia ko ē 'o e ika, 'o 'ave ia 'o fakahifo ia 'i Fisi koe'uhī ko e 'ikai ke ma'u ha me'angāue fe'unga ko ia ko ē

'o e taulanga ke fakahifo ko ē ki ai. Pea ko e taimi ko ē 'oku fakahifo ai 'oku 'ikai ke lau mai ia ko e toutai ia 'a Tonga ni, 'a e ngaahi vaka ko ē 'oku lēsisita ko ē mo laiseni ko ē 'i Tonga ni.

Pea 'oku ou tui ko e konga mahu'inga ia te tau lava ko ia ko ē 'i he lao ko eni koe'uhī ke 'i ai ha fa'ahinga lao ke ne hanga 'o 'omai 'a e *value* ko ia ko ē 'o e koloa ko ia ko ē 'a Tonga ni...

<009>

Taimi: 1415 - 1420

Losaline Mā'asi: .... Ko e taha foki e poini 'oku fai ki ai e tokanga 'a e finemotu'a ni, ko e taimi lahi hangē ko eni ki he taimi tō hina. 'Oku hanga 'e he kau *exporter* 'o 'omai 'a e totongi pē ko e *price* te nau hanga 'ange ki he kakaí. Ko e taimi pē ko ē 'oku 'ave ai ko ē hina ia, kehe leva ia. Pea 'oku 'ikai leva ke 'i ai ha lave'i ia 'a e finemotu'a ni. Pea 'oku ou tui au 'oku tatau pē ki he Pule'angá. Ko e hā e totongi 'i he fakafoki, he koe'uhī ko e natula foki mo 'etau faka'amú, ko hono 'ave pē 'o e fo'i me'akai pē ko hono uta pē hangē ko ia ko e ngāue ko ia 'oku fakahoko ko ia ko ē, kamata ko ia 'i he potungāue ko ia ko ē Leipá. Ko hono 'ave pē 'oku 'i ai e totongi ke 'omai.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea kātaki ko e ki'i fehu'i nounou pē ki he 'Eiki Mēmipa kapau 'e laumālie lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e fehu'i ko eni Fakafofonga.

Losaline Mā'asi: Sai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Kōmiti. Ko u lave'i na'e fakakaungatāmaki fuoloa e 'Eiki Mēmipa Fika 5 'o Tongatapu 'i he Potungāue Ngoué pea mo e Toutai. 'A ia ko e ngaahi laiseni toutai 'o hangē ko e mokohunú pē ko e *agriculture* ko e taha 'a e ngaahi makatu'unga pē ko e *condition* 'o e laiseni ko iá, ko e 'osi ko ē hono uta ko ē 'o e koloa ki muli kuo pau ke fakafoki pē *repatriate* mai 'a e tupu mei he uta ko iá ki Tonga ni kae kei ma'u e laisení. 'A ia ko 'eku fehu'í pē na'e anga fēfē 'a e hanga 'e he Fika 5 mo 'enau potungāue 'o *enforce* e me'a ko ē pē na'e te'eki ai ke nau *enforce* 'enautolu pē ko e hā nai e tu'ungá he kuo 'osi 'i he laisení pē 'a e ngaahi makatu'unga ko ia. Pea na'e anga fēfē hono fakahoko.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'e lava ke u ki'i tokoni atu, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupitio Sea. Tapu mo e Sea mo e Fale 'eiki ni. Ko e ki'i tokoni atu pē ko e fehu'i mahu'inga ia. Ko e fehu'i ko ē pē 'oku lava 'e he laisení 'o *enforce* e me'a ko ia, mahalo pē ka 'oku makatu'unga ai e fo'i lao ko eni. Koe'uhī ko e taimi ko ē 'oku tau *trade* fakakoloa ia 'o 'ave ki tu'apule'angá, ko e hū 'anga mai e pa'anga 'e hū mai ia 'i he ngaahi *foreign exchange* 'i he ngaahi pangikē mo e ngaahi *dealer* hangē ko eni ko e *Western Union*. 'A ia ko e fo'i lao ko eni ko hono makatu'unga ke ne hanga 'o fakapapu'i 'oku fakafoki mai 'a e sēniti 'o fakatau mo e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá. 'A ia kapau he 'ikai ke 'i ai e lao ko eni 'oku 'asi pē ia he laisení.

Lord Fusitu'a: Ka u ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'e laumālie lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fehu'ia founa e Pule'anga ke fakapapau'i foki mai ki Tonga ni \$ he hū koloa ki muli

Lord Fusitu'a: Ko e tu'unga ko ē na'e 'osi 'i he laiseni e *condition*. Pea fokotu'u mai e lao fo'ou ko eni ke fiema'u ke *repatriate*. 'Oku na meimei fenāpasi tatau pē. Ko e fehu'i pē 'e anga fēfē hono *enforce* he 'oku mahino ia na'e 'ikai lava *enforce* ia 'e he potungāue. He ko ena 'oku me'a mai'aki 'e he me'á, 'e he Mēmipa, na'e 'ikai ke fakafoki mai e pa'angá ia ki Tonga ni. 'A ia ko e fokotu'u ko ē lao ko ení, pē 'e anga fēfē hono *enforce* pē 'oku kei tuku pē ki he ngaahi pangikē pē ko e hā nai e tu'unga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i tokoni atu kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Tali Pule'anga ki he founa ke fakapapau'i foki mai pa'anga ki Tonga ni

'Eiki Minisitā Leipa: Ko e fehu'i mahu'inga eni. Tau fakatātā pē eni kapau te u 'ave ha toni 'e 2 mokohunu ki Siaina pea 'oku *set prepare* foki hono pepa *document* pea 'oku 'asi ai pea mo hono *value*. 'A ia ko hono 'ave ko ia, 'e ava 'a e fo'i *item transaction* ko ia kae 'oua leva kuo fakafoki mai ha silini ke tāpuni'aki. 'A ia 'oku hanga 'e he lao ko ení 'o 'omai, 'o 'ave ki he Pangikē Pule ke nau ma'u ha mafai, kapau te u hanga *send* ha me'a pē te u *export* ki muli, pē ko e ika, 'oku ne fakaava leva e *item* he 'ikai ke tāpuni ia kae 'oua leva kuo ma'u hono siliní. 'A ia ko e fehu'í leva, 'e ma'u mai 'a e silini 'e he tokotaha *export* mei fē, te ne ma'u ia mei he pangikē. Ko e tokotaha te ne *enforce* 'a e silini ko ia 'e *enforce* ia 'e he Pangikē Pule. Ko e ki'i tokoni atu pē ki he founa.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fehu'i kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē 'Eiki Minisitā, ko fē koā e kupu ko eni 'oku ne fakapapau'i mai ai 'a e lava ko eni 'o e fo'i *transaction* kae toki *complete*. Ko e kupu fiha koā ia he lao. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tokoni atu pē. Ko e, ko e ni'ihī ko ē 'oku nau anga ki he fai e pisinisi 'o e me'a ko e fakatau mo e me'a ki muli. Pē 'oku te fakatau ha me'a mei muli ko e anga maheni faka-pisinisi ia. 'Oku ui pē ko e *proforma invoice* pē ko e hā ha founa te tau fai ai 'a e founa fakapangikē ko ia mo e aleapau ko ia ai. 'Oku 'ikai ke 'asi ia hē. Ko e me'a ia e fakataukei fakangāue. 'Oku hanga 'e he lao ko eni

Lord Fusitu'a: Kātaki ko e ki'i tokoni atu pē 'Eiki Minisitā pē 'oku ke laumālie lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni eni.

Lord Fusitu'a: Ko e founga ngāue ia 'oku tau lolotonga lele'aki he taimi ni. 'A ia 'oku mahino ia 'oku 'ikai ke foki mai e pa'anga ia he founga ngāue ko ia. Kapau ko 'etau 'ai pē

<001>

Taimi: 1420-1425

Lord Fusitu'a: ...'oku 'i ai pe e *convention* ko ē 'oku 'ai mai he Minisitā ko e *result* ia 'oku 'ikai ke foki mai e pa'angá. 'A ia ko e fē he laó, te ne hanga 'o fakahoko e me'a ko iá?

Losaline Ma'asi: Sea kātaki kae faka'osi atu ai leva Sea 'a e poini ia na'a ku...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai

Mahu'ingake foki mai ki Tonga ni hili uta atu koloa ki muli

Losaline Mā'asi: Ko e poini ia ko ē na'a ku mahu'inga'ia aí, hangē ko ia ko e feme'a'akí, mahino pē hono 'avé, ko hono fakafoki mai e pa'angá ki Tongá ni 'oku ta'emahino ia. Pea mo e taimi ko ē 'oku fakafoki mai aí. 'Oku 'alu pē 'o 'osi e māhina 'e 6 'oku te'eki ai ke totongi e kau ngoué ia. Pea 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga ia 'i hono fokotu'u e lao ko ení ke fakapapau'i 'oku 'ave 'a e ivi ko ia ko ē kakaí mo 'enau ngoué mo e fua ko ē 'enau ngoué 'oku fakapapau'i 'oku fakafoki mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e ki'i tokoni atu pē Sea he

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā.

Fakamālohi'i e konga he lao ke tautea'i ha taha 'ikai muimui pau ki he lao

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea kae'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Sea ko 'eku ki'i tokoni 'i he lao ko ení, na'e vaivai e mafai hono pule'i pe ko hono tautea'i ha taha 'oku 'ikai ke muimui pau ki he lao ko ení Sea. Na'e 'ikai ke ai ha tautea pehē ia 'e fakamafai'i 'e he laó ke hilifaki ha tautea pe mo'ua pa'anga. 'Oku 'asi pe ia Sea 'i he Kupu 11. Pea ko e Fika 3 'oku toki fokotu'u mai ai e lao ko ení ke ai ha mafai ke hanga 'e he Pangikē Pulé 'o 'ai ha tautea ke ngaahi kinautolu 'oku 'ikai ke nau muimui pau ki he ngaahi lao fe'ave'aki pea mo e liliu pa'anga mo e me'a ko ē na'e fai ki ai e fakahoha'á Sea. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē ia ki ai. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole ka u ki'i tñaki atu leva ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa kakato. Sea ko e fehu'i lelei eni ne 'omai mei he Fakafofonga Nōpele 'o Niuá. Ko e fē ha kupu 'e lava 'o *enforce* ai e ngaahi 'ū me'a ko eni na'e fokotu'u maí tautefito ki he me'a ne

fakamalanga ki ai 'a Tongatapu 5 kau ki he kupu 7 ke fakapapau'i, ka 'i ai ha koloa 'oku 'ave ki muli 'oku lava ke 'i ai ha tokoni ke 'ai ke 'omai e silini ko iá ki Tongá ni.

Kupu 29 'o e Lao 'oku fekau'aki mo e tautea maumaulao

'Oku hā e ngaahi tautea ko iá Sea 'i he Kupu 29. Kapau pe te u lau atu pē Sea, 'oku pehē, ngaahi tautea.

" Kapau 'oku maumau'i 'e ha taha 'a e tu'utu'uni 'i he lao ni, pe maumau'i ha ngaahi tu'utu'uni (rule) ngaahi tu'utu'uni (directive), fanongonongo, ngaahi tu'utu'uni direction pe fekau kuo 'oatu 'i hono ngāue'aki he mafai e lao ni pe maumau'i 'i he makatu'unga 'a ia 'o fakatatau ki he ngofua kuo foaki he Pangikē Pulé 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ne ala mo'ua 'i ha'ane halaia."

Kapau ko e tokotaha, taautaha, ko e *person* eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki ki ai he uike kuo 'osi Sea,

" ki ha mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he 10,000. Kapau ko e faihia 'oku fakahoko atu 'i he mo'ua pa'angá 'oku 'ikai lahi hake 'i he 1,000 'i he 'aho kotoa lolotonga 'oku hokohoko atu ai 'a e faihiá, pe ki ha ngāue pōpula 'i ha vaha'a taimi 'oku 'ikai laka hake 'i ha ta'u 'e 3 pe fakatou'osi".

Hokohoko hifo ai Sea mo e ngaahi tautea kehe ko eni ko ē na'a 'ave ki he Fakamaau'angá. Ko e feinga ia 'a e laó Sea ke fakapapau'i 'oku to e *enforce* ange eni he 'oku lao. Ko e me'a motu'á ko e fanga ki'i laiseni. Ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, kātaki, ka u 'ai pē ha ki'i tali atu mu'a 'a e me'a 'a e ongo Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Niua.

Fehu'ia 'uhinga 'osi tu'u pe Lao Ngoue e konga ki he tautea kae 'ikai fakaivia

Lord Fusitu'a: Ko e 'uluakí, na'e me'a mai e Minisitā Mo'ui, koe'uhí na'e 'ikai ke 'i ai ha tautea mamafa ia ki ha ni'ihí na'e 'ikai ke nau *enforce*. Kātaki ko u fakatonutonu atu ia, 'oku to e mamafa ange ia 'a e tautea ia 'i he Lao ko ē *Agriculture*. Kapau te mou me'a ki he Kupu 33 'o e *Agriculture Act*, ko e tauteá ia ai ko e 100,000 pe ia 'o fai ki 'olunga pe ko e ta'u 'e 2 'i pilisone 'Eiki Sea.

'A ia na'e 'osi ai pe lao ia pea mo e tautea ke ne *deter* ka 'oku 'ikai pe fakafoki mai e pa'angá ia. 'A ia ko e fehu'í 'o hangē ko e fehu'i 'a e Fika 3 'anenai, ko e fē he lao ko ení te ne *ensure* 'oku *enforce*? Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i tokoni atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Kupu 7 konga ia ke fakaivi mafai Pangike Pule ke fakafoki mai \$ ki Tonga ni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau te mou me'a hifo ki he Kupu 7, ko e hū atu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue. 'A ia ko e *export* 'o e koloa pe ko e *service*. 'I he Kupu 1 (a) 'oku 'uhinga ia kapau te ke 'ave ha koloa ki muli, tau fakatātā ha mokohunu pe ko ha fo'i talo, kuo pau ke ke hanga 'o fakahū 'a e *value* totonu 'o e koloa ko iá 'i he foomú. Pea kuo pau ke fakahū ia ki he Pangikē Pulé. Ko e hā hono 'uhingá? He te nau *trace* 'e nautolu 'a e me'a ko iá ke foki mai ki Tongá ni pea 'oku tapu'i ia he kupu ko eni ke to e *delay* faka'uhinga. Ha me'a na'a te 'ave ki muli pea na'e totonu ke 100,000 pea te fiu tali kita ha ta'u 'e 2. Ko ha ngaahi 'uhinga fakapoto pē...

<003>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ...kā 'oku 'ikai ke fakafoki mai e silini ko e fehu'i ko ē 'oku tau tālanga'i he 'aho ni, ko e fehu'i pē 'oku lava 'e he lao ko eni 'o ne lava 'o 'oange 'a e nifo fakatapu pē mo e fakataha 'Eiki Pangike Pule ke ne *enforce* ke fakafoki mai. Ko e poini ko e na'e 'ohake 'o fekau'aki pea mo e... 'oku 'ikai hoko 'a e tautea ia ko ha *issue* te ne lava pe 'a e tautea ia 'e he *Agriculture Act* ko ia koā Nōpele?

Lord Fusitu'a: Na'e 'i ai pē 'a e tautea 'a e *Agriculture Act* 'oku to e mamafa ange ia 'i he tautea e lao ni kae kei fakahoko pē 'a e 'ave pa'anga ki muli kae 'ikai ke fakafoki mai ia.

Founga ngāue lava ke fakafoki'aki mai pa'anga ki Tonga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia 'a ia ko e *argument* pē ko e 'uhinga ko ia 'oku 'osi 'i ai pē 'a e tautea mamafa ia kā 'oku 'ikai pē ke lava tau to'o ia mei he tēpile 'ikai ko e 'isiū ia, kā 'oku kau 'a e me'a ko ia . Ko e me'a ko ē 'oku ma'u 'e he *Act* ko eni 'oku ne hanga 'o 'oange 'i he kupu 7 kuo pau ke te fou 'i he *process* pē ko e founga ngāue ke te fakafoki 'ete me'a kotoa pē 'e 'ave ki muli kapau ko ha koloa pē kapau te u ngāue faka-*accountant* 'i ha kautaha 'i muli kuo pau ke *declare* mo e me'a ko ia, ko e hā e taumu'a koe'uhī ke fakafoki mai e silini ko ia 'o fakatatau pea mo e foomu ko ē 'oku 'asi 'i he kupu 7 ko eni, 'a ia ko e ki'i tokoni atu pē ia ko e 'aonga ia 'etau ki'i lao ko eni ke si'i malu'i 'etau *exchange* mo e me'a ko ia.

Lord Fusitu'a: Mālō ki he tokoni 'a e 'Eiki Minisitā ka 'oku tatau pe mo e lao 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga 'Eua

Fokotu'u ke tali Lao he 'e tokoni ia ki he langa faka'ekonomika e fonua

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea ko u kole ke u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato . 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'i he 'omai e puipuitu'a ko eni 'o e fo'i lao ko eni, ko e ki'i fo'i lao ko eni ko hono fakamā'opo'opo mai mei he 'ū feitu'u kehekehe na'e tuku ai 'i hono pule'i ko ē 'o e mahu'inga 'o e fetongi pa'anga

'Eiki Sea ko e fakalalakala ko ē 'a e 'ekonōmika 'i Tonga ni pea mo māmāni lahi 'oku fakamā'opo'opo kotoa pē ki he me'a ki he *trade* pea mo e pa'anga pea ko e taha ia he kaveinga hono 'omai 'o e ki'i fo'i tefito'i lao ko eni ke fakafaingofua'i pea fakamafai'i 'a e Pangikē Pule 'o 'oange 'a e mafai ko ia ke nau pule'i. 'Oku ou tui pē 'Eiki Sea 'oku mou mea'i pē hono anga ko ia hono fakamahu'inga'i ko ē 'etau silini. 'Oku 'i ai 'a e kato pa'anga 'oku fa'o ki ai 'a e pa'anga

'Amelika, pa'anga Siapani, pa'anga 'Aositelēlia, pa'anga Nu'usila pea toki fakamahu'inga'i leva ai 'o ma'u 'a e mahu'inga ko ē 'o e pa'anga Tonga.

Sai, ko e palopalema ko ē na'e hoko he kuohili 'Eiki Sea hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 5 ko e sekitoa ko eni ngoue *informal* pehē pē mo e toutai ko e sekitoa ia 'oku tau hanga 'o hū atu e koloa fua e fonua ki tu'apule'anga pea ko e ngata pē 'etau 'ilo ko e toni ika 'e fiha ko e toni kumala 'e fiha na'e 'ave, ko e mahu'inga fakapa'anga ko ē 'i he koloa ko ia tau fakamahamahalo pē tautolu, 'a ia 'oku mahu'inga leva hanga 'e lao ko eni 'o fakaivia e pangikē ke ma'u mai mo e ngaahi fakamatala ko ia mei he fakafo'ituitui pē ko ha kautaha ko e hā e mahu'inga e pa'anga muli hono 'ave e uta ngoue ko eni ki 'Aositelēlia pē ko Nu'usila, pea 'oku mahu'inga e 'ū fika ia ko eni 'Eiki Sea he ko e taimi ko ē hangē ko 'eku lau kimu'a ki hono fakamahu'inga ko ē *exchange rate* ko ē ke ngāue'aki 'e fakatefito ia ki he fiema'u e lahi e pa'anga Tonga mo e fiema'u 'i he māketi 'i he pa'anga muli. Pea ko e 'uhinga ia hono 'omai e ki'i lao ko eni pea 'oku ou fakamālō atu ai. Ko u tui 'Eiki Sea, ko e kau eni 'i he me'a ke na langa hake 'a e 'ekonōmika 'a e ki'i fo'i lao ko enihangē ko ena na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko hono fakamā'opo'opo pe eni ia . Ko u fokotu'u atu ke tau tali ka tau hoko atu ki he lao hoko mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u ke tali, me'a mai Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'u, 'o me'a mai koe Nōpele Niua

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'oku ou faka'apa'apa'i lahi 'a e me'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 11 mei 'Eua ke ...

<004>

Taimi 1430-1435

Lord Fusitu'a: ... mou laumālie lelei pē mu'a Pule'anga 'oua 'e pehē na'a ko ha fie fakatonutonu pē fakahalaki 'a e lao 'oku hangē ko e fa'a lave 'a e motu'a ni he ngaahi ta'u kuohili he'etau fengāue'aki ko 'etau fakasanisani mai pē ki Fale ni kā 'oku ki'i sivisivi'i pē, ka 'oku tau tui kotoa ki he langa fonua, pea mo 'omi ē *capital* mei tu'apule'anga ke langa 'aki 'a e fonua, ko e 'uhinga ia 'a e fanga ki'i fehu'i. Ki'i fehu'i pē 'e taha 'Eiki Minisitā 'e kau nai 'a e *cryptocurrency* 'i hono *regulate* 'e he Pangikē Pule? He 'oku kau ia 'i he *currency* 'oku *recognize* fakamāmāni lahi pea 'oku kau ia 'i he *currency* 'oku lahi taha hono mahu'inga 'i he *stock exchange* 'i he taimi ni. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'Eiki Sea ka u ki'i tali

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea ko e ki'i tali nounou pē ki ai, pea 'oku tu'u pē 'i he lao kātoa pē 'a e *foreign exchange* 'e pule'i ia 'e he Pangikē Pule. Mālō Sea.

Lord Fusitu'a: Kātaki Sea ko e ki'i tokoni pē ki he Minisitā ko e *cryptocurrency* 'oku 'ikai ko ha *foreign exchange* ia 'oku 'ikai ko ha *exchange* ia 'a ha fonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: *Any currency* 'oku 'ikai ko e *currency* Tonga, 'e pule'i ia 'e he Pangikē Pule. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a Vava'u 15.

Fokotu'u ke tali e lao he 'e tokoni ke fakaivia mahu'inga 'etau pa'anga Tonga

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Ko au ia 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e lao eni ia ne fuoloa hono fiema'u ke ngāue'aki 'e he fonua ni Eiki Sea. Ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'e fiema'u ke tau fakatonutonu 'oku tau tā pē mo laka. Te u lau pē 'Eiki Sea ki he ke a'usia he ngaahi ta'u kuohili na'e 'i ai 'a e ta'u Sea na'a ku feinga ha'aku laiseni *export* mokohunu, na'e toki ma'u pē me'a na'e toki 'omai pē ia 'e he Minisitā ko ē he taimi ko ia toe 'a e uike 'e 2. Ko e taimi ko ē na'e 'osi ai ko ē ke 'omai 'a e silini, ko e sēniti pē ko ē 'a'aku 'Eiki Sea na'e 'omai 'i he pangikē hangatonu mai ki Tonga ni. Mei he fo'i mokohunu ko ē na'e lava 'o ma'u 'i he uike 'e 2 ko e toengá meimei ko e kau muli na'a nau 'ave 'a e mokohunu fakatau mei heni 'i he mahu'inga 'o 'ave ia ki.. pē ko fē feitu'u 'oku 'ave ki ai pea 'osi ko ia pea mafuli leva me'a ia 'o 'omai koloa pea tuku atu 'a e toenga ia 'o e pa'anga ia 'i muli.

Ko e taimi ko ē na'e fakafehoanaki ai 'e he Pangikē Pule 'a e fetongi pa'anga, 'oku fu'u lahi 'aupito 'a e pa'anga ia ko ē fakafuofua lahi 'o e mokohunu ko ē na'e 'ave ki muli 'i he pa'anga ko ē 'oku līpooti 'e he Pangikē Pule. Ko e me'a 'oku ou pehē ai 'e au Sea, tau tali 'e tautolu 'a e lao ko eni kuo fuoloa 'ene tonu ke fai 'a e ngāue ko eni. Ko u ou manatu na'e 'i ai 'a e ta'u na'a ku kole ke 'ai ha fa'ahinga founa tau pehē ko e mamata tofua'a na'e 'omai ko ē me'a ia toki fakatokanga'i 'e au ia kimui 'a e ki'i kautaha na'a ku kau ai. Ko 'eku fehu'i he 'osi ko ē 'a e ta'u fakapa'anga, koe'uhi foki 'e makatu'unga hoku 'inasi mei he pepa ko ē 'oku 'i hē, ko e pepa ia 'oku fu'u si'isi'i fakafehoanaki ki he tokolahi ko ē na'e ha'u. Toki 'ilo'i kimui tā ko ē 'oku fakahū pē ia 'i muli, 'o toki 'alu pē *partner* ia ki ai 'o ma'u ia ai 'a e me'á kau nofo au mo e penu 'i Tonga ni. 'Ikai ngata pē 'i he 'eku nofo ko ē mo e penú, kā ko e tukuhau ko ē 'a e fonua 'oku 'ikai ma'u 'a e pa'anga totonu ko ē 'oku totonu ke ma'u 'e he fonua ke fua 'aki hono ngaahi fatongia koe'uhi ko e fa'ahinga founa pehē.

'I he 'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tui au tau tali eni, pea tau nga'unu atu ka 'iai ha me'a 'oku fiema'u ke fakalelei 'oku toki fakalelei pē mo tau nga'unu kae kehe ke fai mo fai ha ngāue ki he fakalalakaka faka'ikonōmika 'a e fonua ko eni, he ko e lelei kātoa pē 'a kitautolu. Ko hono pule'i 'oku pule 'e he Pangikē Pule ...

<005>

Taimi: 1435-1440

Sāmiu Vaipulu : .. Ko ia 'oku 'i ai 'etau pa'anga muli. 'Oku mahu'inga leva ke 'i ai ē. Ko e ngaahi 'aho ko ē kimu'á, na'e māolunga 'etau pa'anga 'atautolu ia he pa'anga Nu'usila, mo e pa'anga 'Aositelēlia. Ko e 'aho ni, 'oku hangē 'etau pa'angá, ha va'a mei popó, 'oku 'ikai ke 'i ai hano ivi he taimi lahi. 'A ia ko e kau 'a e ngaahi fakakaukau ko eni 'i he founa te ne lava 'o fakaivia, he ko e mālohi ange e ivi 'etau pa'angá, ko e mālohi ange e ivi 'o e kau taautaha pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu au tau tali e lao e ko eni ka tau nga'unu mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole ka u ki'i miniti pē 'e ua

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u, 'oku 'i ai ha poupou? Me'a mai Ha'apai 12

Poupou ke tali 'a e lao ke 'ilo'i totonu ivi ngāue 'a e kakai

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea 'oku ou fanongo ki he tipeiti 'oku 'i ai 'a e me'a 'e taha Sea 'oku ha'u ki he'eku fakakaukau 'e hanga 'e lao ko eni 'Eiki Sea 'o fakamo'ui 'a e ni'ihī ko ē 'oku nau ngāue'i e fonua. Sea te'eki au ke u fanongo au ha taha 'oku ne 'ohake 'a e me'a ko eni pea 'oku fakakaukau au ke u hanga 'o 'oatu ki he Feitu'u na. Ko e *price* ko ē 'oku 'omai 'e he kau ni'ihī 'o e kau *exporter*, ki he si'i tu'unga mātu'a, finemātu'a 'oku nau hanga 'o ngāue'i ko ē 'a e fonuá, ke 'oatu ko ē 'enau *product* 'e hanga 'e he lao ko eni 'Eiki Sea 'o faka'ali'ali 'a e 'ikai ke totonu 'i he taimi lahi 'a e price 'oku 'oange 'e he kau exporter 'e ni'ihī ki he kakai e fonua 'Eiki Sea, pea ko hono 'uhinga ia 'Eiki Sea, 'oku 'oatu ai 'a e ki'i poini ko eni ke tau fakatokanga'i. Ko e ngāue kotoa pē 'oku fai he fonua ni, pe ko e Pule'anga, pe ko e fakatautaha, 'oku 'uhinga ia ke fakamo'ui 'a e kakai, he ko e kakai 'Eiki Sea ko kinautolu 'oku tō e ngoue he ko nautolu 'oku nau ō ki tahi, ko kinautolu 'o lālānga. Pea ko e ivi ko ē 'o e value honau nima 'oku 'ikai totonu ke pā'usi'i ia 'e ha taha. Pea ko ia, Sea, 'oku ou poupou atu ki he lao ko eni, he 'e hanga 'e he lao ko eni, 'Eiki Sea, 'o 'oange ki he kakai e fonuá, 'a e mahu'inga totonu honau ivi koe'uhī he kuo pau foki ke 'omai 'a e pa'anga ko ē ma'u mai mei muli, pea 'oange leva ke ma'u mei ai e fakafuofuá. Ko e taha ia e poini, 'Eiki Sea, 'oku ou poupou ai ki he lao ni.

Ko e faka'osí, 'Eiki Sea, kapau te nau sio pē ko e ta'u eni e fiha, 'enau fakalaka mai he lao lelei ko eni, Sea. 'Osi atu e Pule'anga, 'osi atu mo e Pule'anga a'u mai ki he Pule'anga ko eni, 'Eiki Sea, kuo hū mai e lao ko 'eni. Te u pehē 'Eiki Sea, ko e makamaile eni ki he fonua ko eni, 'Eiki Sea, 'a e faifai angē pea fakahū mai e Lao ko eni, ke ne hanga 'o 'omi e maama 'a e ngaahi me'a 'oku fakapōpō'uli 'Eiki Sea, 'oku 'i fē. te nau totongi fēfē ha'anau *fee* pē ko ha'anau *tax* 'o kapau 'e nofo pē silini ia 'i muli. Ko e tui 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, na'e 'i ai e fekaukau'aki 'i he ngaahi sekitoa kehekehe, na'e 'ikai ke mā'opo'opo ai pea 'ikai ke tupunga e mei ai hono 'omai e lao lelei ko eni 'Eiki Sea 'oku lele ai 'a e Fisi mo Ha'amoā mo e ngaahi feitu'u kehekehe Sea. Pea ko ia 'Eiki Sea, 'i he'ene pehē, 'oku ou poupou atu ki he lao ko eni. 'Oku hanga 'e he lao ko eni, 'Eiki Sea, 'uluaki ke ne hanga 'o fakatau'atāina'i kitautolu mei hotau fatongia. Ko hotau fatongia eni 'etau tokoni ki he kakai, ke 'oatu e *value* totonu honau ivi totonu

Ko hono faka'osí, 'Eiki Sea, tau hanga 'o 'oange ki he ni'ihī pisinisi ko eni, pe 'oku ha'u mei muli pē 'oku 'i Tonga ni, ke nau faitotonu, pea nau totongi 'a e *fee* pe ko e pa'anga 'oku totonu ke 'oange ma'a e Pule'anga Tonga ko e lao pē eni 'e lava 'o faitu'utu'uni. Pea ko hono 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku ou poupou ai ki he Laó ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 1, Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō : Tapu pē mo e Feitu'u na Sea pea mālō pē 'oku ke kei ma'u ho sea pea fakatapu foki ki he Kōmiti Kakato, Sea ko e tu'u pē koe'uhī 'oku 'i ai pē poupou ki he lao, kā ko u tui koe'uhī ko e taimi tatau pē Sea 'oku tonu pē ke tau fakatokanga'i koe'uhī ko e langa fonua 'oku tau fai pea 'oku 'i ai 'a e falala lahi kia kinautolu kau pisinisi taautaha. Ko e fanongo pē ko e 'uhinga ko hai kapau pē 'e toki fakamahino mai 'a e tautea, tau fakafuofua pē pea tau fakatātā kia nautolu ko eni 'a e kau faama 'oku nau tō hina ...

<006>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ivakanō: ...Ko e taimi lahi foki 'oku nau tatali pē ko e hā e totongi mei he māketi pea 'oku mou mea'i pē foki he taimi lahi 'oku 'osi ange pē me'a 'oku 'ikai ke ma'u e si'i totongi 'a e kau tō hina, ko hai leva te ne hanga 'o tautea'i, ko hai 'oku 'ai ke taute'ai ko nautolu 'i muli pē ko tautolutolu ko eni 'a e kau *exporter* he ko e me'a lahi foki 'oku hoko 'a e uesia 'a e si'i kakai 'a e 'ikai ko ē ke si'i ma'u e sēniti tā ko ē ko e tali ko e hā e totongi 'a e māketi pea hangē

'oku pule'i he māketi ia 'a e me'a ko ē 'e toki 'omai koe'uhī he kuo fai foki fatongia ko ia 'a nautolu 'a e kau *exporter* ko hono uta atu 'o e ngoue 'o e fonua, pea ko e me'a pē 'oku hoko 'oku 'ikai ke ma'u 'a e totongi 'oku tonu ke 'oange ki he kau ngoue. Kā ko ia 'oku totonu pē foki ke tau fakakau 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku tau fokotu'utu'u 'oku faka'ofō'ofa 'a e lao kā 'oku tonu ke fakapapau'i 'e ngāue 'a e lao ko hai 'oku 'ikai ke ngāue ki ai 'a e lao.

Ko e taimi 'e taha Sea 'oku faka'ofō'ofa pea 'oku ou pou pou lahi 'aupito ki ai tafataha pē ki he me'a ko eni ki he takimamata, tau fakatātā pē ki Vava'u, Ha'apai 'oku 'i ai foki 'a e fo'i *package* ia ko ē tau pehē pē ko e mata tofua'a, pea ko e ōmai ko ē 'anautolu ko ē ki heni 'oku 'osi 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fakamole ia ke ō 'o totongi ki he kau fanga ki'i vaka ko ē 'oku ō 'o mamata tofua'a mo e hā fua 'osi totongi pē nautolu ia 'i Nu'usila mo 'Aositelēlia nau toki ōmai ki heni tau fe'eke'aki pē 'oku anga fēfē 'etau tātaki 'a e pa'anga ko eni, pea 'oku ou tui ko e mahu'inga e lao ko eni ke fai ha me'a ke to e vakavakai'i ange 'a nautolu ko eni kau pisinisi Nu'usila mo nautolu ko eni 'oku ōmai 'o pisinisi mata tofua'a tautefito ki Ha'apai mo Vava'u 'oku tonu ke nau tātaki mai, kā ko e me'a 'oku hoko he 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'etautolu pē he 'oku nofo pē 'a e silini ia 'i muli 'ikai ke tau 'ilo atu ki he ngaahi me'a ko eni kā 'oku totonu ke tau vakavakai fakalelei pea ko e me'a 'oku ou pou pou lahi 'aupito ki he lao ko e taha ia he ngaahi me'a 'oku mahu'inga ke tau tokanga'i ange 'a e tokoni.

Kā 'i he taimi tatau 'oku totonu ke tau *encourage* ke tau pou pou'i hotau kakai 'oku nau fokotu'u pisinisi ko e langa pisinisi ko e tokoni ki he Pule'anga ke tātaki 'a e pa'anga kā 'oku 'ikai ke tau to e hanga 'o to e 'ai ha me'a na'a si'i tautea kinautolu 'i ha fa'ahinga lao kā koe'uhī ko e 'ai mai ke mahino ko e tokoni kia kinautolu kā 'oku 'ikai ko e 'ai ke tautea'i nautolu ka tau to e vakavakai ange 'a e kakai muli 'oku nau ōmai 'o fokotu'u pisinisi heni ke mai totonu 'a e mahu'inga totonu 'enau pisinisi he ko e koe'uhī ko e lahi taha 'oku nofo pē ia 'i muli 'oku 'ikai ke ha'u ia ki Tonga ni, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Fakafofonga Vava'u 15

Fokotu'u hiki tautea maumau lao 'i he Kupu 29 1(a)

Sāmiu Vaipulu: Sea kātaki ko e ki'i fokotu'u pē 'e tali 'e he Pule'anga 'i he kupu tautea kupu 29 1(A) 'Eiki Sea ko e ngaahi pisinisi ko eni mo e ngāue ko eni 'oku tau 'uhinga ai e lao ko eni ko e 1 mano ia 'Eiki Sea ko e silini kai pinati ia 'a e tama pisinisi 'oku fu'u si'isi'i vale fakavalevale 'aupito eni ia fokotu'u atu ke hiki kapau ko e ta'u 1 ko e ta'u 1 ia ko ē 'o e 1 mano. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha kai 'asikilimi eni ia ko e tautea 'o e ngāue hala ki he fonua toko taha kilu 'oku maumau'i 'e he tokotaha ko eni 'a e ngaahi lelei 'a e tokotaha 1 kilu, ko 'eku fokotu'u atu 'a'aku ke hiki ia mei he 1 mano 'o 1 kilu pea ka ne hokohoko atu 'a e faihia he 'aho pea 1 mano ia hiki ia mei he 1000 'o 10,000 pea hiki leva 'Eiki Sea mo e fakakautaha, hiki mei he 2 ke 3, 3 kilu pea hiki 'a e maumau lao hokohoko atu mei he 2000 ke 3000.

'Eiki Sea ko e maumau lao eni ia 'oku lau ko e maumau lao 'a e kola ma'a. 'Oku 'ikai ko ha fu'u manioke ia ke kaiha'asi pea maumau'i ko e me'a eni ia 'oku fekau'aki ia mo e fonua fakalukufua ko e anga pē fokotu'u pē 'e tali 'e he Pule'anga pe 'ikai 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Leipa...

<007>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Tapu pē mo e Feitu'u na. Ko e ki'i tokoni atu pē. Fakamālō lahi ki he 'Eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga mei Vava'ú 'i he fepoupou'aki 'i he *issue* mahu'inga ko ení. Manatu'i ko e motu'a ni fai fatongia 'i he laisení. Pea ko e konga 'o e ngāue ia 'e fu'u 'aonga lahi eni ki he Va'a ko eni ko e *Trade* 'a ia ko e taimi pē 'oku hū ai kitu'a ha'atau koloa pē ko e hū kitu'a ha'atau sēvesi, ke fakafoki mai 'a e sēniti ko ia ki Tonga ni. Hangē ko e palopalema ko eni ko u lipooti hake 'a ia ko e palopalema fakalukufua ia. 'I ai e ni'ihi tokolahī 'oku nau ōmai 'o ma'u laiseni tau pehē 'i he *tourism* to e ha'u kiate au ma'u laiseni 'iate au. Tā ko ē ko e siliní ia 'oku lahi, ta ko e fo'i *investment* ko ē ke fai e fo'i ngāue, ki'i me'a lefu. Lava 'e au ia 'o tokoni'i e Tonga ko ia ke ne ma'u e faingamālie ko ia.

Ka ko u tokanga atú ko e lao ia ko ení ki he Pangikē Pule ka 'oku 'ikai ke ne ta'ofi ia au pea u to'o 'ene laiseni 'apongipongi pē. Ko e hā hono 'uhingá, ke foki atu ā ki hono fonuá he 'oku lava e fo'i mā ia ko iá 'o ma'u 'e he Tonga. Pea 'oku ne to e lava 'o tokoni'i au ke u to'o 'eku patisetí 'o tokoni'i ha kakai Tonga ke lava ke nau ma'u e *giveability* ko ia ke nau fakahoko 'a e ngāue. Ka 'oku ou poupou ki he fokotu'u ko ia ke tau hiki 'a e ngaahi tautea ko ení ki 'olunga, ka mou manatu'i 'oku kei 'i ai mo e ngaahi mafai 'oku hangē 'oku 'i he feitu'u ni 'a'aku pea pehē ki he *tourism* ke tau fetokoni'aki ke ako'i e ni'ihi ko ení ke nau ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e tokoni eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga 'Eua.

Fokotu'u ke tu'uma'u pe tautea ke potupotu tatau mo e ngaahi lao kehe

Tevita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea. Ko u kole ke u hūfanga atu he fakatapu 'Eiki Sea. Ko u faka'apa'apa lahi pē ki he fokotu'u ko eni ke 'omai ke to e hiki e tautea ko eni 'Eiki Sea. Hangē pē ko e me'a ko eni 'a e Minisitā , 'oku 'i ai pea mo e 'ū lao kehekehe heni e tautea. Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea ke fakahoko pē ke mea'i 'e he Falé. Ko e fa'u ko eni e laó hono 'omai ko eni he'etau potungāue fa'u laó. Nau 'osi vakai'i e ngaahi tautea ko ē he 'ū lao kehe ke potupotu tatau. 'Oua 'e 'ai, 'a ia ko u, 'osi fe'unga 'e fōtunga tautea ko ia 'oku nau 'omaí. Kuo napangapangamālie ki'i vaka ko ení ke tau *say goodbye* ā ka tau folau. Poupou atu ke tau tali ā e ki'i lao ko ení Sea. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu ko eni na'e fakahoko 'e Vava'u 15 'oku tali, 'oku poupou'i. Pea ko u tui ko e 'uhinga 'a Vava'u 15 kapau ko e mano, 'e va'inga pē tokotaha ia ha'ana e pisinisi ke maumau'i e lao kae totongi 'ene mano. Ko e 'uhinga ia e fokotu'u 'a Vava'u 15 pea 'oku poupou'i. Ka ke me'a mai e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Tapu pē ki he kau Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko u fakamālō 'aupito pē au he laumālie lelei 'a e Hou'eiki ke poupou ki he lao ko ení pea to e 'ai mai pea mo e tautea ke hiki. 'Oku ou kole atu pē mu'a hangē ko e ngaahi feme'a'aki kuo tau fanongo ki ai. 'I ai pē ngaahi tautea he ngaahi feitu'u kehekehe. Pea na'e 'osi vakai pē ki ai e ngaahi Kōmiti Laó pea ko e taha, tau ki'i kamata pē mu'a hē he 'oku 'i ai pē ki'i kau *small exporters* 'atautolu mātu'a Tonga na'a nau fu'u faingata'a'ia he konga ko ē. Ko ia pē Sea ka ko u fokotu'u atu ke tau pāloti mu'a.

Sāmiu Vaipulu: Sea kole ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai angé 'a Vava'u 15.

Taukave'i ke hiki e tautea maumau lao me'a ia Fakamaau'anga ke fakafuofua e tautea

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea. Sea ko e tauteá ia 'Eiki Sea ko e me'a ia 'a e Fakamaau'angá. Ko e me'a 'atautolu ia ko e 'oatu e laó. 'E toki fakafuofua ia 'e he Fakamaau'angá e tauteá fakatau ki he hia ko ē na'e hokó. Pea ko e 'ū lao kehekehe, ko e taimi 'e faka'ilo ai ha taha 'i he lao ko ení, he 'ikai ngāue'aki e 'ū lao kehé ia. 'E ngāue'aki e lao ko ē 'oku fai ai e faka'iló. Ko e 'uhinga ia 'oku ou fokotu'u atu, tau hiki e tauteá pea ko e me'a ia 'a e Fakamaau'angá ke ne hilifaki 'a e tauteá pē ko e hā hono lahí ka 'e makatu'unga ia he ngaahi mo'oni'i me'a 'oku 'oatu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Vava'u 15.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki he Fakafofonga kapau 'e laumālie lelei ki ai. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Sea 'oku 'i ai pē pōini ia 'oku me'a mai'aki 'e he Fakafofonga ko eni 'o Vava'ú Sea. 'Oku ma fokoutua pē heni 'o fai e fetu'utaki takai. Ko e 'uhinga ko ē na'e fai ai e tauteá Sea kapau 'e me'a e Feitu'u na, ko e tauteá 'i he Kupu 29 (a) ko e pa'anga 'e taha mano 'ikai to e lahi hake he pa'anga 'e taha manó. 'A ia 'oku kamata pē ia he sēniti 'e 1 'a e tauteá 'oua 'e to e laka he pa'anga 'e taha manó. Ko e 'uhinga hono fokotu'u pehe'i Sea ko hono 'uhinga ko e feinga ke ki'i, ke tu'u lotoloto 'i he vaha'a 'o e kau *exporter* ivi iiki mo kinautolu 'oku kau, ma'u mafai lalahí. Ko e anga ia ko ē fakakauká. Mahalo ko e me'a ko ē 'oku tonu ke fai ki ai e tokangá Sea ko e fo'i tautea ko ē pa'anga 'e tahaafe 'i he 'aho kotoa pē 'oku maumau'i ai 'a e hiá. Ko e taimi ia ko ē 'oku tu'uma'u ai e fo'i tauteá, 'oku taha afe ia 'i he 'aho kotoa pē 'oku maumau'i ai 'a e ... 'A ia 'oku 'ikai to e lava ia pa'anga 'e 1 ki he tahaafe, tahaafe pau ia he 'aho kotoa pē 'oku... Ko e taimi ia 'oku tatau ai e *apply* ko ia e laó ia ki he ivi si'i mo e ivi lahi. Ko e tu'u ko ē 'a e fo'i tautea pa'anga 'e taha manó ia 'oku 'ikai...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, ko e ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'e laumālie lelei pē ki he...

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea 'e saipe ka ko e me'á na'a fefafa e tokoní Sea lolotonga 'eku tokoni ki he Fakafofonga ko ē 'o Vava'ú...

Lord Fusitu'a: Ko e tokoni pē ki he me'a 'oku ke me'a'akí.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Saipē kae nounou pē Sea na'a to e 'osi, 'ikai ke 'osi e me'a ko u fakahoha'a atu aí. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, me'a mai 'Eiki Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: 'Oku ou pehē kapau ko e vakai ki he hiki'i e tauteá pea ko e hoha'a ko ia na'a tau fanongo ki ai ko e hoha'a ki he ongo sekitoa 'e 2. Ko e sekitoa 'o e ngoue pea mo e toutai. Kapau ko ia, pē'i to'o mai ā e tautea ko ē 'oku 'i he *Agriculture Act*, 'o 'ai ia hē, ke na fenāpasi. Ko e Kupu 33 'o e *Agriculture Act* ko e tautea ki he 'uluaki *offence*. Ko e tautea 'o 'ikai to e lahi hake he taha kilu. Pea ka to e hoko ha *offence* tatau pē, 'ikai to e lahi hake he taha kilu nima mano. Kapau ko e 'ai ia ke fenāpasi pea *focus* 'i he sekitoa 'oku hoha'a ki ai 'a e Pule'angá mo e Ho'eiki Mēmipa, 'a ia ko e ngoue mo e toutai pea 'ai ke fenāpasi ā e ongo me'a ko ia.

Tokanga fekau'aki mo hono pule'i Pangikē Pule fefakatau'aki e sitoka

Ko hono uá 'Eiki Sea na'e 'i ai pē ki'i fehu'i fakamuimui 'a e motu'a ni fekau'aki mo e laó. 'Oku mahino mei he laó, 'oku hanga 'e he lao ko ení 'o foaki e mafai ki he Pangikē Pule ke ne *regulate* mo e *securities industry* pē ko e fefakatau'aki ko ē 'a e sitoká. 'Oku tonu nai ia 'Eiki Minisitā he 'oku 'i ai e fehu'i 'a e motu'a ni kapau ko e tu'ungá ē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io 'oku mo'oni ia. Ko e me'a felāve'i mo e *foreign exchange*, ngaahi malu'í mo e me'a ko ia.

Lord Fusitu'a: Ko ia ai 'Eiki Sea, kapau 'oku *regulate* 'e he Pangikē Pule 'a e fefakatau'aki e *securities*, te ne *regulate* leva, fokotu'u ha ngaahi kautaha 'i Tonga ni te nau fefakatau'aki e *securities* pē ko e *stock broker*. 'I mulí..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu atu ia, 'ikai ko ha fakatonutonu ko 'eku ki'i tokoni atu. 'Oku me'a 'a e Minisitā Pa'anga ia ki he sekiulití.

Sea Kōmiti Kakato: Tali Nōpele 'a e tokoni ko ení 'Eiki Nōpele.

Lord Fusitu'a: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, ko e me'a 'oku ke me'a koe ki ai 'oku fekau'aki ia pea mo e *security exchange* 'a ia ko e fakatau atu e sitoká mo e fakatau mai e *stocks*. 'Oku 'ikai ke 'uhinga pehē 'a e Minisitā Pa'angá ia. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē ia.

Lord Fusitu'a: Ko e toki me'a mai eni e Minisitā Pa'anga kapau 'e fai ha fefakatau'aki *foreign* ...

'Eiki Minisitā Leipa: *Foreign exchange* 'oku 'ikai ko e *foreign stocks*. Ko e *foreign exchange*, 'oku ke 'uhinga koe ki he fakatau atu ha *security exchange* ke fakatau atu ai 'eku sitoka mei he'eku kautahá kiate koe. 'Oku ke 'uhinga pehē koe.

Lord Fusitu'a: Ko ia pea 'oku kau ia he laó. 'Oku hā ia he laó 'a e fefakatau'aki ko ē *securities* ko e 'uhinga ia nau 'eke ai pea 'io mai e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u tui mahalo kuo to e ki'i laka atu e fakakaukau Sea ki'i tō atu ia kitu'a. Ngali 'oku ki'i loloto 'ene fakakaukau. Hangē pē ko 'ene lau ko ē ki he *cryptocurrency*. Te'eki ke mahino ia ki ha taha 'i Fale ni 'a e *cryptocurrency*, kuo 'osi a'u ia ki ai, ki he me'a, tali si'i mu'a ke mahino kia tautolu 'a e me'a ko eni 'oku tau mahino kia tautolú pea te tau lava leva 'o pule'i. *cryptocurrency* pea mo e *stock exchange* ko e me'a ia 'oku tau mama'o. Ko e me'a ia 'oku tau mama'o, tau fe'unga pē kapau 'oku 'i ai hao ki'i sea na'e fakatau. Pa'anga ko ē 'i aí..

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu mai eni 'e Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Ko e *cryptocurrency* ia 'oku 'osi lava pē ha taha ia 'i Tonga ni 'o ngāue'aki, ngāue'aki ko eni e *bit coin* mo e me'á. Ko e faka'amú ia ko e lao ko ení ia na'a lava ai pē 'o *cover*. Ka ko u sio hifo ki he *definition* pē ko hono fakamatala'i ko eni 'o e ngaahi kupu'i lea ko eni ki he fefakatau'aki ko eni *currency*. Ko u tui au te ne lava pē ia *define* 'a e me'a fo'ou ko eni ko e *cryptocurrency* ko ia pē Sea mālō.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē ki he 'Eiki Minisitā kātaki. Kapau te ke me'a hifo ki he ..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: Fetongi pa'anga mulí, ki he faka'uhinga lea mo e pisinisi 'o e ngāue fetongi pa'anga muli. Pea 'i lalo hifo leva 'oku 'i ai e malu'i mei muli 'a ia ko e sitoká ia. 'Oku 'uhinga ki ha malu'i 'i he fōtunga 'o e ngaahi 'inasi sitoki, pōnite, *depenture* pē ha me'a ngāue kehe 'oku fakahoko pē, 'a ia 'oku ngāue lao ko ení ki he sitoká. Ko ia ai, kapau 'oku *regulate* 'e he Pangikē Pule e sitoká, 'i mulí ko e ni'ihí ko ē 'oku ngofua ke nau *trade* 'i he sitoká, kuo pau ke 'i ai ha'anau laiseni. 'Uluakí, ko e *criteria*, ko e laiseni ko iá, 'oku te 'osi ngāue 'i he mala'e ko ia, 'oku 'i ai 'ete *background* lelei, na'e 'ikai ke te kākā ha pa'anga, na'e 'ikai ke te *bankrupt* pē ko ha fa'ahinga me'a pē. 'Oku 'i ai ha *regulation* pehē 'a e Pule'angá ke fenāpasi mo e lao ko ení pē 'ikai. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki'i tokoni atu pē. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpele he'ene 'ohake fu'u fiema'u ko ia ke 'i ai ha'atau *stock exchange* ka 'oku mahalo 'oku 'uhinga pē fo'i lao ia ko ení, te u lava ke u fakatau atu.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e ki'i tokoni atu pē 'Eiki Minisitā. 'Ikai ke u 'uhinga au ke fokotu'u ha'atau *stock exchange*.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Fusitu'a: Ka kuo faka'atā 'e he lao ko ení ke 'i ai ha'atau *stock brokers*.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, kuo mahino ki he motu'a ni 'a e lao ko ení.

Siaosi Sovaleni: Sea ke ki'i kātaki fakamolemole, ki'i me'a pē, miniti pē 1 Sea. Kapau pē te ke loto lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Fehu'ia founa hono pule'i atu mei Tonga ni ha kautaha laiseni muli

Siaosi Sovaleni: 'E Sea ko u tui mahalo na'e fai ko ē feme'a'aki 'oku lahi e ngaahi 'ēlia kehekehe ia na'e 'omai 'o talanoa'i fakataha. Ko e fekau'aki pē eni ia mo e feliliuaki ko eni 'o e pa'anga. 'Ikai ke kau ai 'a e hangē ko e 'ai ko ē *tax* mo e alā me'a pehē. Ko 'etau talanoa ko eni, tau pehē ko ha pisinisi muli 'oku laiseni ai ha ngāue 'e fai 'i Tonga ni. 'E anga fēfē leva hono 'omai ki Tonga ni 'o kapau ko e pisinisi ia tau pehē 'i Pilitānia, laiseni Pilitānia, fakahoko e sēvesi 'i Pilitānia. 'E anga fēfē leva kapau te nau *assess* nautolu ai 'enau kau ōmai 'o mamata tofua'á. Ko 'enau ōmai nautolu 'o mamata tofua'a 'i Tonga. 'E anga fēfē hanga 'e he lao ko eni 'o pule'i atu ha pisinisi 'oku lele 'i muli, fai kātoa pē ngāue 'i muli ko e 'uhinga ki he ngaahi, ōmai ko eni, na'a tau 'osi tokanga kotoa pē 'a e fakalele ngaahi pisinisi pehē ni 'i muli kae ōmai ia 'o fakahoko ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni 'Eiki Fakafofonga Fika 3.

Siaosi Sovaleni: Sai pe Sea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea ko e, mo'oni 'aupito e *concern* ko eni, ki he , kapau 'oku 'i muli ha kautaha ia, he 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o *enforce*. Ka ko e *issue* foki eni, ko e, tau fakatātā 'eni ko ha mamata tofua'a 'oku nau laiseni nautolu 'i muli pea 'oku nau fakatau atu 'enautolu ia 'a e *package* ko ē ke ōmai ki Tonga ni 'o fai ai 'a e mata tofua'a. Pea 'oku 'ikai ke nau kau mai nautolu ki he lao 'a Tonga ni, kā ko e tama ko ē te ne fakahoko 'a e mamata tofua'a 'i Tonga ni, pē 'oku nau 'omai ha taha pē ko ha Tonga, kuo pau ke laiseni ia 'iate au pea pehē foki ki he *Tourism*. Ko e founa ia e fai e *enforcement*.

Siaosi Sovaleni: Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Siaosi Sovaleni: Ko e me'a pē eni ia ke fakama'ala'ala. Ko e 'uhingá ka fai e totongi ia ko ē, kapau ko 'eku fie ha'u 'o mamata tofua'a totongi 'e au 'eku taha mano 'i Pilitānia. Pea u puna mai pē au ia 'o mamata tofua'a 'i Tonga ni. Ko e ki'i vaka pē ia 'a e ki'i motu'a 'i Tonga mahalo 'oku pa'anga 'e 100 he 'aho. 'E anga fēfē leva 'ete ma'u e taha mano ko ē na'e totongi ko ē 'i Pilitania. Ko e taha mano ia 'i Pilitania, ko e sēvesi ia 'i Tonga ni ko e vaka pē motu'a Tonga pa'anga 'e 100.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā mo ki'i me'a hifo ki lalo.

Tokanga ki he 'ikai ha mafai e Lao ki ha pule'anga kehe kae fai sēvesi 'i Tonga

Siaosi Sovaleni: Ko e fehu'i pē ia Sea ke fai pē ha fakakaukau ki ai. Pē ko e feitu'u tonu eni ke 'ai ai 'a e palopalema ko ia ke solova ai. Pe ko 'etau tuku atu ki he lao 'o e *tax* ke lava, ka ai ha taha 'oku ha'u 'o fakahoko e fatongia 'i Tonga ni, ke ne līpooti mai hono totongi 'i muli 'o e fo'i fatongia ko ia. Ko e fokotu'u fakakaukau pē ia Pule'angá. He ko e 'uhinga 'a'aku ia ko 'ene tu'u ko eni 'a e Lao ia ko eni fekau'aki mo e Feliliuaki Pa'anga. 'Ikai ke ne lava 'e ia 'o mafai atu ki ha Pule'angá, ki ha kautaha 'oku fakahoko fatongia 'i muli ka nau ōmai 'o fai e fo'i sēvesi ko

ia 'i Tonga ni. Ko u tui mahalo ngaahi fo'i lao ko eni e *tax* ki hono *regonize* ko ē 'a e sēvesí na'a lava ai 'o *address* ai pea solova ai 'a e palopalema ko ia. Na'e 'i ai e me'a na'e tokanga ki ai e taha ia 'a e motu'a ni Sea ki he...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, kuo 'osi 'etau taimí ka tau, mou me'a atu 'o ki'i mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1515-1520

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu pea mo e Hau e fonua, Fale 'o Ha'a Moheofo, tapu ki he Hou'eiki Nōpele e kakai kae pehē foki ki he Palēmia mo e Kapineti, tapu ki he kau Fakafofonga e kakai. Hou'eiki kuo napangapangamālie 'a Pangai pea 'i he motu'a ni 'oku 'ikai ke to e lave'i he motu'a ni pē 'oku toe 'i ai ha taha 'e to e fie me'a . 'Eiki Minisitā na'e 'i ai ha me'a na'a ke toe fie me'a ki ai Pa'anga.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki

Fokotu'u ke pālōti Lao Fika 3/2018

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea fakamālō atu he 'omai 'a e faingamālie ko u ongo'i pē kuo napangapangamālie 'a e me'a kotoa fokotu'u atu ke tau mālō pālōti mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u eni

Lord Tu'ilakepa: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e ...me'a fo'ou eni 'oku me'a mai mo e Tokoni Sea me'a mai 'a e 'Eiki Hou'eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

Tokanga ki he kupu 21 Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kapineti, kole pē mu'a Sea ke u hūfanga he ngaahi fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Feitu'u na kae 'uma'ā ki he Fale 'Eiki ni Sea, ngaahi me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea 'oku mahino mai ki he motu'a ni hono fakapapau'i eni pē ko hono tauhi eni 'a e me'a ko e faitotonu 'i he fonua ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fakatātā 'Eiki Sea kā 'oku ou fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā 'i he kupu 21 to'o 'o e laiseni pea ke me'a hifo ki he (*h*) 'a ē 'oku 'i ai 'a e (*a, b, c, d, e, f, g, h*) " 'oku maumau'i pē kuo maumau'i 'e ha taha ma'u laiseni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e lao ki he fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kākā mo ha ngaahi koloa ma'u mei ha hia uaafe." Hā e 'uhinga e ki'i ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki Fakafofonga ki'i 'ai mai ange 'a e sekisoni 'oku ou ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 17

'Eiki Minisitā Pa'anga: Peesi 17

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, 21(h)

Lord Tu'ilakepa: 21(h),

'Eiki Minisitā Polisi: Sea laumālie lelei pē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fai ha ki'i tokoni?

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi kae me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamālō atu pē ki he 'Eiki Nōpele ne 'ohake 'a e fehu'i ko eni ko e kupu 21(h). Sea mahalo 'oku mahino ange ia he taimi ko ē 'oku *refer* ai ki he lea fakapilitānia 'o e lao kā ko hono faka-Tonga'i ko ē 'o e lao mahalo 'oku ke hē 'i hono fakalea.

" To'o e laiseni 'e ngofua ki he Pangikē Pule ke to'o ha laiseni kapau 'oku fiamālie hangatonu leva ki he (h) " 'oku maumau'i pē 'oku maumau'i 'e ha taha ma'u laiseni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e lao ki he fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e ngaahi koloa ma'u mei he hia 2000."

Ko e fo'i lao tatau kātoa pē ia 'oku 'uhinga pē ia Sea ko e *Money Laundering and Proceed of Crime Act 2000* mo e 'o e 2000 ko e lao ia 'o e 2000 ke ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpele he fehu'i lelei 'oku 'omai mālō 'aupito Sea.

Fokotu'u ki he Pule'anga ke fakatokanga'i founa fe'ave'aki pa'anga ngaue'aki e tekinolosia

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'aupito Sea mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, 'oku 'asi pē ia 'i he (h) he fakapālangi ko e *Proceed of Crime Act 2000*. Sea 'oku ou fakamālō atu au ki he Pule'anga mo'oni e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki 'Eiki Sea, 'oku tau tui 'oku totonu leva ke ta'ofi ha ni'ihi pē ko ha kautaha te nau fai 'a e ngaahi me'a ko eni, me'a pē 'oku tonu ke fakatokanga'i 'Eiki Sea me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu, 'ai pē Hou'eiki Pule'anga ke mou fakatokanga'i pē 'a e me'a ko ia he 'oku malava pē, 'i ai 'a e ki'i me'a ne me'a ki ai 'anenai fekau'aki mo e *Bit Coin* mahalo kuo mou 'osi mea'i lelei 'a e fa'ahinga polokalama ko ia 'i māmāni lahi me'a ko ia 'oku 'ikai pē ke to e lava 'e he Pangikē Pule ke ne sivi'i 'a e fehū'aki 'a e pa'anga ko ia pea ko e pa'anga ko ia 'oku 'i Tonga ni pē, *money in the cloud* 'a ia ko e pa'anga ko ia 'Eiki Sea ha taha pē ia kae tautautefito ki he kau tu'umāliē ko ē 'i māmāni 'oku nau kau kotoa 'i he polokalama ko ia 'Eiki Sea.

'Ai pē 'Eiki Sea koe'uhī ke mea'i he Fale ni me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'Eiki Minisitā Pa'anga kuo tokolahi e kau Mēmipa heni kuo nau 'osi mea'i 'e nautolu, ko 'enau pehē pē 'enautolu ke fai ha langa ha fa'ahinga me'a 'i he fonua ni tautautefito ki ha me'a ki ha to'utupu ko 'ene 'io pē ia mou me'a ki he tekinolosia, telefoni 'a eni 'oku ngāue'aki mea'i lelei pē he Minisitā Leipa ko e 'omai pē ia 'o *scan* ko e lele ia 'a e ngāue 'o 'ikai to e fou mai 'a e pa'anga ia ko ia 'i Tonga ni 'i he *direct* hangatonu pē ia ki he kautaha muli fakataha mo e ni'ihi 'i Tonga ni, 'ai pē mu'a ke tau fakatokanga'i ia Minisitā Pa'anga me'a ko ia kuo 'osi 'i Tonga ni ia 'oku 'osi sivi'i pē ia 'enautolu he kau tu'umālie 'a māmāni, kau ai 'a e tangata'eiki 'a ē 'oku nau pule lahi taha ki he *apple* pea mo e *computer* 'Eiki Sea pea ke fakahā ki he Feitu'u na ke mea'i he Feitu'u na 'oku ou 'ohovale mo au ia 'oku 'i ai 'a e polokalama ko ia mahalo 'oku 'i he Feitu'u na 'Eiki Sea 'a e Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai 'a e konga 'i Talafou matamata mai hūfanga he fakatapu te nau fai e ngāue ki he to'utupu ai 'Eiki Sea 'o fou 'i he fa'ahinga founa ko eni 'Eiki Sea, 'a ia he 'ikai ke lava 'e he Pangikē Pule ia ke ne sivi kā 'oku 'osi tali ia 'e 'Aositelēlia, tali ia 'e 'Aositelēlia 'a

e lao 'a hono talafi mo hono fe'ave'aki 'a e pa'anga ko eni 'o fou he tekinolosia 'Eiki Sea, 'ai pē ke tau fakatokanga'i 'Eiki Minisitā 'a e fakailifia ange 'a e vave ange 'a e ngāue 'a e ni'ihī ko eni 'oku nau fakafou 'a e pa'anga kā 'oku nau sivi pē 'a e pa'anga ke 'ilo ke 'oua na'a faifai ange kuo 'i ai ha pa'anga kākā pē ko ha pa'anga *laundering money* 'e hū he polokalama ko ia 'Eiki Sea kā 'oku ou tui 'Eiki Sea lao lelei eni koe'uhī ke ta'ofi'aki 'Eiki Sea 'a e ngaahi fe'ave'aki 'a e pa'anga he fonua ni pea mo ha kautaha 'oku nau ōmai pē 'o fai ha ngaahi ngāue 'o ma'u ha pa'anga kae 'ikai ke tokoni ki he fonua kā 'oku ou fokotu'u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake

Siaosi Sovaleni: Sea ke faka'osi ai leva 'eku malanga na'a ke me'a mai pē ke tukuange ha faingamālie ki he Hou'eiki Mēmipa ko ē ka u ki'i fakanounou pē Sea ko e palopalema ko ē na'e hoko 'anenai ko e 'ohake pē ko e fie tokoni kā 'oku ou tui 'oku 'osi 'i ai pē 'a e ngaahi lao felālāve'i hangē ko eni ko e fiema'u ke laiseni 'a e pisinisi kae 'umā'a 'a e *taxation* ke lava pē 'o ma'u 'a e ngaahi ngāue pehe ni 'oku fa'a fakahoko 'i muli tau sio ki he ngaahi pisinisi 'oku nau fakahoko 'enautolu 'enau *transaction* pe ko 'enau ngāue 'i muli kae toki 'ōmai pē 'o fai 'a e fo'i sēvesi ko ia 'i Tonga ni kā 'oku 'ohake ai pē mo e fakakaukau ke fakatokanga'i pē he Pule'anga hangē ko eni ko e ngaahi pisinisi ko ē 'a Tonga ni 'oku tau pehē ko e kau *consultant* nau fakahoko fatongia 'i Fisi, Ha'amoā, Nu'usila, 'Aositelēlia pē 'oku to e fiema'u mo nautolu ke *fall under* 'i he lao ko eni pē 'oku lele pē ia 'i he'enau *business license* pē 'enautolu, 'a ia ko e 'uhinga ia 'atautolu ko ē 'oku 'ai ke fai ai ha ngāue ha taha ki muli 'e to e 'alu 'o 'ai e foomu mo e me'a 'i he *Reserve Bank* pē 'e *comply* pē ia 'i he laiseni ko ē 'a e tokotaha pisinisi.

Kā 'oku 'i ai 'a e fiefia pē Sea he fokotu'u mai 'a e lao ko eni ko e 'uhinga 'oku ne toe hanga 'o 'ōmai 'a e me'angāue ke ne tokonia 'a e fakahoko fatongia 'a e fonua, kae tautautefito ki he tafa'aki mahu'inga ko eni 'oku 'i ai 'a e *export* mo e fengāue'aki mo muli fe'ave'aki ko eni 'a e pa'anga muli 'o 'i ai 'a e tokoni lahi heni ki he tafa'aki ko eni pea 'oku ou tui au 'e toki lava pē 'o fakakakato mai pē mo e tokoni'i mai pē 'a e tafa'aki ko eni pisinisi leipa ko e 'uhinga pē ke lava 'o malu 'a e ngaahi tafa'aki ko eni na'e fai ki ai hono 'ohake ke tau talanoa ki ai, ke 'oua te tau ma'u pē 'e kitautolu 'a kinautolu ko eni 'oku fakahoko maheni 'a ia ko e *traditional business* ko eni 'oku nau fai 'a e *export* ka tau sio ki he ngaahi pisinisi ko eni 'e taha 'oku fakahoko 'enautolu e fatongia totongi kotoa 'i muli kae toki ōmai pe 'o fai 'a e ngāue 'i Tonga ni kā ko ia pē Sea 'a e ki'i fakakakato pē 'a e fakaki'ipōtalanoa pea mo kau atu pē he fokotu'u atu 'a e lao mālō.

<003>

Taimi 1525-1530

Sea Kōmiti Kakato: Kalake tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e lao fika 3/2018, Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli, 2018. Ko moutolu 'oku laumālie lelei ki he lao ni fakahā mai ia.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 3/2018

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu,

'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Sea 'oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki toko uofulu mā taha.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he lao fika 2, 'a ia ko e fika 4 ia, Lao Fakaangaanga Fakatonotonu ki he Laiseni Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli, 2018. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

Fakama'ala'ala he taumu'a Lao Fika 4/2018

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato, kae fai atu ha ki'i fakama'ala'ala 'o e lao ko eni. Ko e lao fakatonotonu foki eni ki he Tefito'i Lao 'i he 2015. Ko e me'a pē 'oku fakatonotonu ko e taumu'a ko ē 'o e lao koe'uhī ke fakalukufua ki he fakalalakaka 'a e sipotí, 'a e Pule'angá, kae 'i he Pule'anga kae 'ikai ke ngata pē 'i he sipoti ko ia na'e 'amanaki ke fai mai ki Tonga ni 'i he 2019. Pea ko ia pea mo hono koe'uhī ke lava lelei 'a e fatongia ko ia pea 'oku fakapekia leva 'a e kupu 10. Ko e ki'i fakatonotonu pē ia 'oku 'omai 'e he motu'a ni mo kole atu ke tali mu'a 'e he Fale ni ko e ki'i fakatonotonu pē kae lava 'o lele lelei 'a e fo'i to'o 'inasi ko eni 'o 'ikai ke ngata pē 'a e fakakaukau ki he sipoti ko ē 2019, ka koe'uhī ke ma'u ha sēniti ke fakalalakaka 'aki 'a e sipoti fakalukufua. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai fika 1 'o Vava'u Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea, tapu atu ki he Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea 'oku ou faka'amu ange au 'Eiki Sea ki he 'etau feme'a'aki 'oku ou sai'ia 'i he laumālie 'a ia na'a tau kamata'aki 'aneuhu a'u mai eni ki he'etau tali 'a e fo'i lao ko eni. 'Oku ou faka'amu pē ke pehē 'a e laumālie 'o e fo'i lao ko eni. 'Oku ou faka'amu pē 'e Hou'eiki Pule'anga ke mou laumālie lelei pē, kapau pē 'e 'i ai ha me'a te mau fehu'i atu 'o kau ki he fo'i lao ko eni pea 'oku mau faka'amu pē ki he lelei fakalukufua 'a e fonua ni 'Eiki Sea. 'Oku kau eni ia 'i he fo'i lao 'oku faingata'a 'aupito 'aupito 'e 'Eiki Sea ki he Hou'eiki 'o e fonua ni 'Eiki Sea. Koe'uhi foki na'e teuteu 'etau sipoti pea kuo tuku 'a e sipoti ka kuo liliu eni ki he fakalalakaka 'o e sipoti 'e Sea.

Fokotu'u ke 'ave Lao Fakaangaanga fika 3/2018 ki he kakai

'Eiki Minisitā na'a ku fehu'i foki 'i he uike kuo 'osi ki he Feitu'u na 'o fakamolemole 'oku 'ikai ke tonu 'eku lau 'i he uike ni pē na'a ku fehu'i atu ki he Feitu'u na fakamolemole 'i he uike kuo 'osi pea ke me'a mai 'oku 'ikai ke to'o ia mei he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. 'Eiki Sea faka'amu pē au ke fakamahino pē ki he Fale ni pea ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua fakamolemole 'a e Feitu'u na 'oku to'o ia mei he pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he kakai mei muli ki Tonga ni pē ko e to'o mei he pa'anga 'ave mei heni ki he 'ave ko ē ki muli 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko ē 'oku faingata'a'ia ai ko ē 'a e 'ū Pangikē 'e 'Eiki Sea, 'oku ou toki ma'u hake 'eku ki'i *receipt* 'Eiki Sea 'i he fe'ave 'aki pa'anga ko eni, 'io na'e to'o 'a e pa'anga 'e fitu, 'i he sēniti na'e 'omai ko ē mei muli ko ē mei hoku fāmili 'Eiki Sea.

Pea 'oku 'ikai ke u to e fehu'ia he koe'uhī 'oku tokolahi 'a e kakai 'Eiki Sea ka 'oku ou loto pē au ke fakahoko atu ki he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki 'oku totonu pē ke tau fu'u tokanga ki heni he koe'uhi 'oku 'i ai 'a e *Regulation* na'a ku 'oatu 'ohake 'i he uike kuo 'osi 'o fekau 'aki mo e fakangatangata 'o e *levy*, tānaki pa'anga ko eni 'oku ngata ia ki he 2020 'Eiki Sea. Ka 'oku 'omi foki 'a e ngaahi liliu 'i heni 'o kau ai mo e *Regulation* ko ia 'oku to'o 'a e fakangatangata ia pea

'oku 'ikai ke mahino ki he Fale ni mo e kakai 'o e fonua pē 'e ngata 'a fē 'a e tānaki pa'anga ko eni 'Eiki Sea...

<005>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu'ilakepa: ... Pea kapau ko 'etau tānaki ko eni 'e Hou'eiki Pule'angá koe'uhí ke ma'u ha pa'anga ke fakalalakaka'aki e sipotí. Na'a tau toki sítu'a atu eni 'Eiki Sea mei he Mate ma'a Tonga. Mahalo pē na'e 'i ai ha'atau tokoni 'a e Pule'angá fakamolemole koe'uhí ke tokoni ki he'etau, ka na'e fakalalakaka pē tamaikí ia 'ia nautolu pē 'Eiki Sea. 'Ohovale pē hono ta'ofi 'a e sipotí kuo hū mai ha fānau lelei 'ikai ke ngata he'enu sino lelei, faka'ofa'ofa mo e ngaahi fāmili 'oku nau tupu ai. Pea kaukaua 'a e poupou e fonua ni ki ha fa'ahinga fakalalakaka na'e fai 'e he ni'ihi ko eni 'Eiki Sea.

Pea ko e me'a ia 'oku tau faka'amú 'Eiki Sea koe'uhí ko e lao ko eni 'oku tānaki ia mei he uma pē ko e tukuhau e kakai, pē ki he pa'anga fe'aveaki holo ko ē 'a e kakai 'Eiki Sea. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia 'oku fakapulipuli he 'oku fou mai pē 'i he ngaahi pangikē. 'I ai leva e me'a 'a e pangikē 'oku nau to'o 'a e sēniti ko ia mei he fe'aveaki. Ko 'eku kole atu pē au ki he Hou'eiki Pule'angá ke mou laumālie lelei. 'Oku kau eni ia he fo'i lao 'oku totonu 'Eiki Sea ke 'ave mu'a ia ke, hā ha me'a mai 'a e kakai e fonuá he ko nautolu 'oku tānaki mei ai. 'Oku 'i ai pē 'etau tu'utu'uni he'etau Tohi Tu'utu'uni 'Eiki Sea. 'Ikai ke fai ha me'a ki ai 'a e Kōmiti Lao pea mo e kakai kotoa e fonua, 'oua te tau hanga 'o fakavavevave'i e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko u kole pē au 'Eiki Sea koe'uhí ko u kole 'a e laumālie ko ia na'a tau kamata'aki 'aneuhu.

Kamata 'i he me'a fekau'aki mo e ngoue ki ha lelei pea 'ave atu ia ki he Hou'eiki Pule'angá. Pea fai'aki pē ivi 'o e Pule'angá. Kapau ko e 21 miliona ka ko e fu'u maumau na'e 'i he 300, ko e hā pē ki'i me'a 'e ma'u 'e he Pule'angá pea fakahoko'aki e ngafa fatongia e Pule'angá. Ko e me'a ko eni ko e kole pē he laumālie lelei kia moutolu Hou'eiki Pule'angá. Ke fai ha ki'i *consultant* 'a e Kōmiti Lao ke 'omi, hā ha me'a e ongo'i 'e he kakaí he ko e tānaki ko eni mei ha fāmili. Ko e me'a e taha ia 'oku toutou 'ohake 'i he Fale ni, ko e kakai faingata'a'ia 'i he fonua ni. Mou me'a ki he lahi ko ē hono 'omai ko ē pa'anga ko ē 'i he ...

Tevita Lavemaau: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni 'Eiki Nōpele. Me'a mai Fakafofonga 'Eua 11.

Fakatonutonu 'ikai tukuhau'i e kakai he fe'ave'aki pa'anga

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Ko u fakamanatu pē au ki he Fale ni Sea, ko e tefito'i lao na'e 'osi tali ia 'e he Fale ni, 'a ia ko e tānaki ia ki he sipotí. Ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omaí ko hono liliu pē kaveinga ki he 'ū tokoní mo e fakalalakaka ko ē sipotí. Ka ko u ki'i fie fakamahino'i atu e fakatonutonu ia 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ko e tānaki eni ia mei he fe'ave'aki silini ko ē 'a e kakai 'o e fonua. Ko u tui na'e 'osi fakamahino'i pē kimu'a he taimi ko ē na'e tali ai e lao ko eni.

Ko e ki'i tukuhau 'oku 'ai ko eni Sea ko e sēniti 'e, konga sēniti 'o e sēniti 'e 1 pē ko e poini 'e 05 mei he sēniti 'e 1 kotoa pē. Pea 'oku to'o ia Sea pea mei he, 'oku 'i ai hono fakalea faka-Pilitānia Sea ko e *spread*. 'A ia ko e ki'i vaha'a eni pē ko e ki'i tupu pe ko ē 'oku hilifaki ko ē ki

he *rate* ko ē 'oku ngāue'aki 'e he pangikē. 'A ia ko hono fakalea mahino ange 'e taha, 'oku ne fakasi'isi'i'i 'a e tupu ko ē 'oku ma'u 'e he pangikē. 'Oku 'ikai ko e 'atu eni ia 'oku hilifaki he tupu ko ē he tupu ko ē 'a e pangikē pea hilifaki 'i 'olunga ai. Ka hilifaki ia 'i ai , 'e tātaki ia 'e he kakai ko ē he ngaahi pangikē mei he sēniti 'a e kakai, kakai ko ē fonua. 'A ia ko u tui au Sea 'oku 'ikai to e fiema'u eni ia ke 'ave ke fai ha to e talanoa ki he ki'i lao ko eni kuo 'osi tātaki e sēniti ia pea ko u fakamolemole atu au. Mahalo ko e me'a pē eni ia 'e taha Sea, 'e toki tokoni mai pē 'a e Minisitā Pa'anga. Ko u tui ko e fakafuofua ko ē ki he sēniti ko eni kuo ofi he pa'anga 'e 5 miliona. 'A ia ko 'etau hanga 'o faka'ilonga'i ko eni 'o faka-*earmark* ko eni ko e sēniti eni 'oku tātaki 'e he Pule'angá ke fai tokonia'aki e sipotí mo e teuteu ko eni ke tau ō ki he sipotí he ta'u kaha'ú mo e ngaahi ta'u ko ē hoko maí.

<001>

Taimi: 1535-1540

Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he 'inasi faka-Pule'anga 'i he fetongi pa'anga muli 2018

Tevita Lavemaau: Pea ko u poupu atu au ki he fakatonutonu ko eni 'a ia ko hono *harmonize* pē 'a'ana Sea 'a e fo'i lao pea mo e taumu'a ko e sēniti ki hono faitokonia e sipoti ki he kaha'u 'oku 'i ai e ki'i sēniti 'oku to'o he Pule'anga he tukuhau ko eni, pea na'e 'osi fakangatangata mai pē taimi ia ko 'ene 'osi pē 'a e 2019/20 ko 'ene 'osi ia e fo'i lao ko eni pea he 'ikai ke to e hoko atu 'a e tātaki ia ki'i sēniti ko eni ko ia ko u fokotu'u atu au Sea ke tau tali 'a e fokotonutonu ko eni mālo .

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Fika 1

'Ohake 'a e tokanga ki he fu'u lahi tātaki pa'anga mei he kakai

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea fakamolemole pē ki he Fakafofonga 'Eua na'e 'ikai ke u lave au ko e to'o mei he pa'anga tukuhau 'o e fonua ko e to'o mei he pa'anga ko ē 'oku talafi mai ko ē 'e he ngaahi fāmili ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea ko e 'uhinga ia e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea ko e *Regulation* ke ke me'a ki ai Fakafofonga 'oku to'o 'a e 2020 kae mahino mai leva ki he faka'uhinga 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai hano ngata'anga 'o'ona 'Eiki Sea 'o e tātaki pa'anga ko eni 'oku fai 'Eiki Sea pea ko e me'a 'oku ou 'oatu pē 'e au 'Eiki Sea ki he Fale 'Eiki ni 'oku fu'u lahi 'etau tātaki silini mei he kakai kae tautautefito kā 'oku 'i ai ha ki'i fāmili 'oku nau 'i ai ha'anau sēniti 'oku 'omai mei muli.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kātaki kole pē ki he Fakafofonga ke u ki'i tokoni

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni e Minisitā Pa'anga Fakafofonga

'Ikai mo'oni 'oku tātaki ha tukuhau mei he kakai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato ko u ki'i fakatonutonu pē ke ongo'i pē fakamolemole pē Fakafofonga 'Eiki Nōpele Vava'u kā ko 'ene toutou fakahoko ko ē ko e tātaki ko eni 'a e Pule'anga hangē ha me'a 'oku to e fai ia mei he kakai 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e fakakaukau ko ia fakamolemole atu pē, hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'Eua 'oku ...ko e to'o ko eni

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, 'Eiki Minisitā ko e me'a ko ē 'oku ou kole atu ai ke tau 'ai mu'a he laumālie lelei he koe'uhī 'oku ou ma'u 'e au 'eku ki'i talafi sēniti na'e to'o ai 'a e ki'i pa'anga 7 ai.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni 'a e Nōpele Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki mahalo pē 'oku mo'oni pē 'a e 'Eiki Nōpele kā ko e fakamo'oni foki 'a e 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai 'ene *receipt* he... kā 'oku ou tui mahalo ko e pa'anga 'e 7 ko ia 'oku 'asi ko ē ko e *fee* 'a e pangikē ko e *fee* pē ia 'a e pangikē 'oku pau ke to'o he talafi silini mai pea ko e pa'anga 'e 7 ko ia sēniti ia 'e 700 pea 'oku *half* sēniti ai 'a e Pule'anga pea 'e toki to'o mai leva 'a e *half* sēniti ia mei ai he Pule'anga ko e pa'anga 'e 7 foki ia 'a e pangikē pea 'oku to'o mai leva 'a e *half* sēniti ai, tau pehē kapau ko e *half* sēniti ia ia 'e 700 'a e pa'anga 'e 7 'a ia ko e to'o e haafe to'o mai 'a ia ko e fika'i ai 'a e haafe sēniti ko ē 'oku...'a ia ko e tupu ia 'a e pangikē pea toki to'o mai ai 'a e me'a ko eni, kapau na'e 'ikai e fo'i lao ia ko eni 'e ma'u kakato pē he pangikē ia 'a e pa'anga 'e 7 ko 'eku ki'i tokoni mahalo na ko ia 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea 'oku ou kole pē mu'a ke hoko atu 'eku tokoni 'oku ou tui pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga

Fakama'ala'ala ki he fakatau e pa'anga muli

'Eiki Minisitā Pa'anga: Hoko atu pē hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai 'e tokoni ke fakama'ala'ala e konga ko ia kapau 'e 'ikai ke to'o mai 'e tautolu ia 'etau haafe sēniti 'e kei ma'u kakato pē ia 'e he pangikē 'ene fo'i pa'anga 'e fitu ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ka te 'alu atu foki 'o fai ha ...'o 'ai ke vete mai ha'ate pa'anga muli, 'oku 'i ai foki e fo'i *rate* 'e ua pea kapau ko 'ete 'alu atu 'o fiema'u ke 'omai ha'ate pa'anga 'Aositelēlia 'a ia 'oku nau hanga 'enautolu 'o *sell* mai 'a e pa'anga 'Aositelēlia kia kita kā 'oku 'i ai pē 'a e fo'i *rate* ia ki he *buy*, sai te nau hanga leva pea 'oku pau leva ke *calculate* leva 'a e fo'i sēniti ia 'i he fo'i *amount* ko ia e *sell* 'o ma'u leva ai 'a e sēniti Tonga ia. Kā 'oku 'osi ko ia pea he 'ikai pea 'oku pau ke te totongi atu 'e kita e sēniti Tonga kakato ia ki ai 'ikai ke ...kapau he 'ikai ke tau fai 'etautolu ha me'a ko e anga ia kapau na'a ko 'ete 'alu atu mo ha'ate pa'anga 100 ke fetongi ko e pa'anga 'e 100 ke fetongi te te fiema'u pa'anga 'e 100 'Aositelēlia kapau ko e *rate* ko ia 'o e *buy* ko e poini 'e ono mo e ngaahi poini tau pehē ko e ki'i *example* eni 'oku 'ai ke 'oatu kapau 'oku te 'alu atu 'oku te fiema'u 'e kita ha pa'anga 'e 100 te te hanga 'e kita kapau ko e *rate* ko e poini 6 ki he *buy* poini 'e nima ki he *sell* kuo pau te te *buy* 'e kita 'a e fo'i pa'anga 'e ...

<007>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...fo'i pa'anga 'e 100 'Aositelelia, 'aki 'a e pa'anga 'e 163 he fo'i *rate* ko ia. Ko e fo'i me'a ko ia na'a te totongi ko ia, ko e tupu ko ia 'oku ma'u ai, ko e me'a pē ia 'a e pangikē. Ko e talamai ko ē 'e he lao, kapau 'e lahi 'a e *mid-rate* ki'i vahevahe 2 'a e ongo *rate* 'o ma'u ia. Pea fika'i leva mei he *transaction* ko ia 'a muli kapau 'e 'osi ange 'oku mā'olunga 'i he poini 'e 005 haafe 'a sēniti, pea 'oku mahino leva 'oku tau hanga 'o *charge*

‘etau poini ‘e 005 pea kapau ‘oku ma’ulalo pē ia, pea ‘e ‘ikai ke *charge* ha me’a ia. ‘I he ongo fo’i me’a ko ia ‘e 2 ‘oku kei tupu kakato pē ‘a e pangikē. Kapau ‘e tuku ‘a ‘etau fo’i poini ko ia ‘e 005 ‘e kei ma’u kakato pē hange ko e pa’anga ‘e 7 ko ia na’e totongi, Ko u ki’i fika hifo, ko ē ‘oku meimei tatau pea mo e fo’i me’a ko eni. ‘A ia leva ‘e ‘osi ange ...

Lord Fusitu’a: Sea ko e ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku laumālie lelei ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sēniti ‘e .82 ..

Sea Komiti Kakato: ‘E talil elei ‘a e tokoni ko eni Minisita?

Lord Fusitu’a: Te ke laumālie lelei ke u ki’i tokoni atu? Tokoni pē ki ho’o poini.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele, Nōpele Niua, fakamolemole, ‘oku ‘ikai ngofua ke ke me’a koe ‘o me’a ki he Minisitā kae ‘ikai ke ke me’a mai ki he motu’a ni?

Lord Fusitu’a: Ko ia Sea. Ko e poaki atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kuo lava atu ‘eku ki’i fakamatata ‘a’aku ‘oku ‘ikai ke u toe fiema’u ‘e au ha tokoni. Mālō Sea.

Lord Fusitu’a: Ko ‘eku fehu’i ki he Minisitā kātaki ‘Eiki Sea, pē te ke laumālie ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Fusitu’a: Ko e ‘ū fakamatata ko ia ‘oku fanongo ki ai ‘a e motu’a ni, ko hono fakatahataha kotoa mai ‘a e ‘ū haafe sēniti ko eni, ‘o iku ‘o lau miliona. He na’e fakataumu’a ke langa ‘a e me’a ‘oku lau miliona. ‘A ia ko ‘eku fehu’i ki he Minisitā, pē ‘oku hilifaki mai ‘e he pangike ‘a e *fee* lau miliona ko ia kia hai? ‘Oku hilifaki pē ia ki he pangikē pē iku ki he *customer*. Ko e fifili pē ‘a e motu’a ni.

‘Eiki Minisita MEIDECC: Ki’i tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā MEIDECC.

‘Eiki Minisita MEIDECC: Sea te u to’o pē fakatātā na’e me’a’aki ‘e he Hou’eiki mei Ha’apai ‘a e sēniti ‘e 700. Mahalo ko e fakatātā totonu pē eni ke mahino ‘aupito ko ē ki he kakai. ‘E kei *charge* pē a e pa’anga ia ‘e 7 ‘e ‘ikai ke holo ai, pea ‘ikai ke tau tali ‘e tautolu ke tamate’i ‘e fo’i lao ko eni, ‘e ‘ikai ke holo ai ‘a e pa’anga ia ‘e \$7. ‘E kei ma’u pē ‘a e pa’anga ia ‘e \$7 ‘e he pangikē. Ko e taimi ko ia ‘oku fakamo’ui ai ‘a e fo’i lao ko eni pea ‘oku tau to’o mai leva’e tautolu ‘a e konga ‘o e pa’anga ‘e \$7 ko ia ki he kakai, ke tokoni ki he sipoti. Ko e ‘uhinga ia ‘o e me’a ‘e ‘ikai ke to e totongi ‘e he kakai ha silini makehe, koe’uhī ko e mo’ui ‘a e fo’i lao ko eni. Ko e pangikē pē ia ‘oku tau *deal* mo ia pe to’o ‘a e konga ko hotau ‘inasi. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki, ko e ,me’a ko eni ‘oku mou feme’a’aki ki ai, ‘oku mahino ia ki he motu’a ni. Ko e mahino ki he motu’a ni, ko e *agreement* pē eni ia ‘a e Pule’anga mo e pangikē, ‘o to’o mai ‘a e ‘inasi ko ia mei he pangikē, he ‘inasi ‘o e pangike. ‘Oku ‘ikai ke to’o ia mei he masiva. Mahalo ‘oku ou tui kuo mahino ka tau hoko atu. Ko e fo’i Lao pē ko e tānaki pē ‘a e fakalalakaka ka tau hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nopele.

Lord Tu'ilakepa: Ko e mahino 'a e Feitu'u na fakatatau mo e me'a ko ia 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Hou'eiki, 'oua mu'a te tau fakatoitoi'i mu'a 'a e sēniti 'e 700 he 7 he na'e 5 pē ia ki he sēniti 'e 1 afe, ka kuo to e tānaki atu mo e pa'anga 'e 2 ki ai 'o 7. Ko e hā hono 'uhinga 'oku to e tānaki ai 'a e pa'anga 'e 2 ko ē ki ai ka na'e 5 pē, pea ka 'ova he 10 ki he 15 'Eiki Sea. Pea ke to e 'ova ai 'Eiki Sea, 'oku mou mea'i lelei pē 'a e anga ko ia 'o e fe'ave'aki pa'anga 'Eiki Sea. 'Ikai 'Eiki Sea ko 'eku fie fakafekiki ki he Hou'eiki Pule'anga, ka te u fakahoko atu 'oku to'o mei he pa'anga ko ē fe'ave'aki 'Eiki Sea. He 'ikai ke tuku 'Eiki Sea 'e fai pe 'a e feme'a'aki 'a e Fale ni, pea mo e taha pē 'Eiki Minisitā kupu ko eni 'e 10 'oku ke me'a ki ai, kuo fakapekia.

Siaosi Sovaleni: Kole pē keu ki'itokoni ki he Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai. 'Eiki Nōpele fiema'u pē 'a e tokoni ko eni?

<008>

Taimi: 1545-1550

Taukave'i 'oku 'i ai fee ngaahi kautaha talafi pa'anga he fakafetongi pa'anga

Siaosi Sovaleni: ...Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'oku mo'oni e Nōpele ia Sea 'oku 'i ai e *fee* ia 'a kinautolu ko eni 'oku talafi pa'anga atu ko e pangikē ia 'oku 'ikai ke nau lava nautolu ia 'o 'ai ha *fee* ta'ema'u ha ngofua mei he Pangikē Pule, 'a ia 'oku ha'iha'i pau nautolu ia he lao ki he Pangikē Pule ko e me'a 'oku 'ikai ai ke 'ai ha'anau *fee* hangē ko e me'a 'a e Hou'eiki Minisitā 'e ni'ihi ko e sēniti ko ē 'oku to'o mai he *levy* to'o ia mei he tupu ko ē 'o e pangikē. Kā ko e ha'u ko ē ki he *exchange* tau pehē ko e 'u kautaha talafi pa'anga kehe 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau *obligation* 'anautolu ke nau poaki ai ki he Pangikē Pule pē 'e ai ha'anau *fee* pē 'ikai, 'a ia te nau 'ai 'enautolu 'enau *fee* 'ikai ke to e fiema'u ha ngofua ia mei he Pangikē Pule, 'a ia 'oku ou tui ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Nōpele pea kapau 'oku 'ikai ko ha pangikē 'oku 'ave ai ho pa'anga pē 'oku 'omai ai ho pa'anga 'e lava he 'ū *money transfer services* ia 'o 'ai 'enau *fee* ke *recover* 'aki 'a e ki'i sēniti ko eni ko eni 'oku ma'u he *levy*

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he fakamalanga ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni Fakafofonga. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ke kātakupē e Fakafofonga 'Eiki Sea ko e, ko e me'a ko ē 'oku 'i ai e poini ai ko e mo'oni kapau ko e pangikē 'oku 'ikai ke to e 'ave ia ki he kakai ko e fo'i tupu pē 'a e pangikē pea kapau ko ha kautaha 'oku 'ikai ko ha pangikē ko e taimi ia 'oku palopalema ai. Ka ko hono 'uhinga na'e toki paasi he kōmiti 'a e laoko ē na'e toki 'osi. Ko e tu'u lolotonga ko ē kimu'a pea toki paasi 'oku toki *regulate* pē 'e he *Reserve Bank* ia 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale. Ko e lao ko ē na'e toki paasi 'oku ne hanga leva ia 'o *regulate* kātoa 'a e ngaahi feitu'u ko ē 'oku 'ave ai e pa'anga. Pea 'oku malava leva he taimi ni ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke paasi ia ki he kakai ko e fo'i tupu pē 'a e ngaahi kautaha ko ia 'oku to'o mei ai Sea. Ko e taumu'a pē ia.

Fakataumu'a levi ke feau ngaahi kole fai ange ki he Kapineti he sipoti

Sea pea ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku 'i ai pē mo'oni e 'Eiki Nōpele 'oku fehu'i mai he 'Eiki Nōpele pē 'e ngata fakakū e fu'u tānaki ko ē, mo hono 'uhinga, ko e ki'i tokoni pē ki ai Sea. 'Oku puli foki ki he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi tokoni ko ē 'oku 'omai 'a ē ko ē ki he Kapineti. Ngaahi kole ko ē, tokoni 'oku 'omai ki he Kapineti. Pea mo 'omai pē ki he Minisitā fakafotu'ituitui mei he ngaahi sino fakasipoti, ko e me'a ia 'oku puli, kole mai kole mai ha tokoni, kole mai ha tokoni, pea 'oku tupu mei ai Sea 'a e fakakaukau ke 'oua mu'a te tau toki tu'u hake pē 'o tokonaki pē 'i he 'aho pē ko ia ka tau ki'i tā e lango kei mama'o. Mahalo ko e me'a ia ke fai ki ai e tokanga Sea ke fakapapau'i 'oku tānaki e silini ki he sipoti ke to e tu'u e sipoti he fonua ni. Ko ia ai ko e pa'anga ko ē ke tokoni ki he sipoti. 'Ikai ke to e lava ia 'o e to e tuku Sea. Ko e me'a pē ke fakapapau'i 'oku tauhi e me'a ko ia ke totonu ki he sipoti, ko e ki'i tokoni pē 'oku lava 'oatu Sea, ko u pou pou atu Sea mālo.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eik iNōpele Ha'apai Fika 1.

Fehu'i lahi e pa'anga tānaki ki he fakalalakaka e sipoti

Lord Tu'iha'angana: Mālo Sea. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Ki'i nounou pē Sea ko u tui hangē pē ko e feme'a'aki, neongo na'e 'ikai ke lava 'a e sipoti. Pea 'oku liliu e taumu'a ko eni e sēniti ko eni na'e tānaki, neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ta'epou pou Sea kapau ko e 'uhinga ke liliu ke pou pou 'i e sipoti he 'oku tau tui kotoa pē tautolu ki he 'aonga 'o e sipoti tautefito ki he taimi ni Sea 'oku hoko ia ko e ma'u'anga mo'ui tatau pē 'i ha fa'ahinga sipoti pē. Ko 'ete a'u ko ē 'a e tamaiki ki he tumutumu ko ē 'o e sipoti ko ia 'oku hoko ia ko e ma'u'anga mo'ui. Ka 'oku hā foki ia he 'akapulu mo e ngaahi me'a pehē 'i he taimi ni 'i Tonga ni. Pea 'oku 'ikai ko ha to e loi ia 'a e mahino ka tau pou pou ki he sipoti 'e 'aonga ki he to'utupu e fonua 'oku nau talēniti tautefito ko e hā e sipoti 'oku talēniti ai 'a e tokotaha.

Ka ko u fie fehu'ipē au ia ke fakama'ala'ala tonu pē ke mea'i he Hou'eiki. Mahino foki kuo 'osi tānaki 'a e silini ia ko eni pea 'oku 'osi 'i ai pē ko e fiha nai Minisitā Pa'anga kuo a'u mai ki he taimi ni kuo tānaki mei he pa'anga ko eni, pea ko e paasi ko ē 'a e lao, na'e te'eki ai foki ke tau fu'u mahino pē kuo kamata hono pamu e pa'anga ko eni ki he ngaahi sipoti pē ko e tali ke paasi e lao ko eni pea toki kamata ke tau sio 'oku ai e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi sipoti kehekehe.

Ka 'oku 'i ai pē mo e me'a 'e taha Sea hangē ko e me'a ko ē na'e toki me'a ki ai 'a e Minisitā Polisi mo e TānakiTukuhau, meimei foki ko e lahi taha ia 'a e tokoni 'a e Pule'anga ko e kole. Kole e ngaahi kautaha sipoti ka 'oku ko u tui Sea 'oku 'i ai e me'a ke fakatokanga'i 'ihe'eku tui 'oku fakalalakaka 'aupito e sipoti he taimi ni 'i Tonga ni pea 'alu ke to e fakalalakaka ange pea 'e a'u ki he me'a, hangē pē ko eni toki fakatonutonu mai au kapau 'oku hala 'eku ma'u, ka ko e ma'u eni he ngaahi, mei he ngaahi *media* pē 'a Tonga ni mahalo ko e nusipepa nau lau hifo ai, 'a e fe'auhi ko ena 'a e Mate Ma'a Tonga 'i he liiki.

Fokotu'u tonu ke kau Pule'anga fakafofonga'i kakai taimi 'i ai ha pale he sipoti

'A ia 'oku mahino foki na'e fai hono tokonia 'e he Pule'anga 'ikai ke u ma'u au ko e hā. Pea na'e 'i ai e pale pa'anga, 'osi ko ē fe'auhi na'e 'i ai e pale pa'anga. Pea kapau na'e hanga 'e he Pule'anga 'o foaki ha, ha pa'anga pou pou ko e tokoni ki he, ko 'eku fakatātā 'oku tonu ka ma'u ha pale

tautefito mahalo ki he ngaahi fe'auhi pehe ni, tukukehe mahalo ngaahi fe'auhi 'amatua pē ia 'oku 'ikai ke 'iai ha, ka ko e ngaahi fe'auhi *professional* mo e ngaahi me'a pehē, tau fakatātā hangē ko e liiki ko e 'uhinga he ko e pa'anga eni 'a e fonua na'e fai ai ko ē kole mai pea tokoni atu ki ai pea kapau 'oku ma'u ha ola 'a e timi sipoti ko ia 'i he fe'auhi pea ma'u ha pale hangē ko ē nau ma'u mei he fakamatala ko eni ...

<009>

Taimi: 1550-1555

Lord Tu'iha'angana: Ko e 'uhingá he ko e pa'anga eni 'a e fonua na'e fai'aki ko ē kole mai pea tokoni ki aí. Pea kapau 'oku ma'u ha ō e timi sipoti ko ia 'i he fe'auhi pea ma'u ha pale hangē ko eni nau ma'u mei he fakamatala ko ení, na'e va'inga ko ē Mate Ma'a Tonga 'uhinga na'a nau a'u ki he *semi-final*, na'e ma'u e pa'anga, pale pa'anga 'Aositelēlia mahalo 'e taha kilu tupu. Pea na'e 'ikai leva ke to e kau e Pule'angá ia, 'oku tonu ke 'i ai e le'o 'o e Pule'angá he ko e fakafofonga'i e kakai e fonua ko 'enau pa'anga 'i hono alea'i kapau, 'a ia ko u 'uhinga pē au ke fakatokanga'i he ko u tui 'oku lelei 'aupito e sipoti ia e fānau he taimi ni he ngaahi ta'u ko ē ka hoko mai 'e lahi e ngaahi me'a pehē ia. 'E a'u 'a Tonga ni ia ki he ngaahi tu'unga 'i he ngaahi fe'auhi 'oku fakapale'i pea ma'u e ngaahi pale.

Pea 'oku tonu ke to e kau pē fakafofonga'i 'a e kakai 'e he Pule'angá he ko nautolu na'a nau hanga 'o foaki 'a e pa'anga 'a e kakai ke tokoni ki he sipoti ko ia. 'I hono alea'i 'a e pale ko ia. Tau fakatātā ko eni ki he me'a ko eni, 'uhingá he na'e tokoni pē Pule'angá ia pea mai pē pale ia pea alea'i pē 'e he ki'i Kōmiti. Ka ko 'eku fakakaukau 'a'aku ia 'oku tonu pē ke to e fakakaukau pē Pule'angá ka ai ha ngaahi pehē ni, he tokoni pē. Neongo 'oku fai pē tu'utu'uni ia ke vahe atu e kau va'inga kaekehe pē 'oku kau e Pule'angá hono fakakaukau'i. Pē 'e to'o mai ha ki'i pēseti 'e fiha e me'a ko ē 'o tuku mai ki hē ke tali'aki e kole hokó mo e hā fua. Ko 'eku ki'i lave'i pē 'a'aku mo 'eku lave he me'a ko ia hangē ko e Mate Ma'a Tonga. Na'e 'i ai e pale ē, pea na'e 'i ai e tokoni pea mo e me'a. Pea ko e kole pē ia Minisitā Pa'anga ko e hā e pa'anga ko eni, pē 'oku tau tali e lao ko ení. 'E kamata leva ke tau sio 'oku, ko e hā hono founa foki 'e fa'u'aki 'e he Pule'angá hono foaki ki he ngaahi Kōmiti Sipoti mo e hā fua. Tau tui kātoa tautolu ke feinga'i ke fakalalakala e sipotí ka ko e tui pē 'a'akú, ka 'oku fai e me'a ko ení pea afe'i e taumu'á he 'oku mahino pē kuo 'osi kaniseli e sipotí pea kei 'alu kakato pē pa'anga ko eni ki he me'a ko e sipoti. Pea 'oku tau 'amanaki ke tau teke ia pea ngaahi ta'u ko eni ka hoko mai tau sio ki he fakalalakala e talēniti e tamaiki heni pea hoko foki ko e ma'u'anga mo'ui tokoni ki he 'ikonōmika e fonua. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

\$6.6 miliona tanaki mei he levi ki he sipoti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, kae fai ha tali ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai. Ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u pea mei he to'o ko eni mei he tupu ko eni 'a e ngaahi pangikē 'o Tonga he taimi ni 'oku fe'unga mo e 6.6 miliona. Ka 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ia mei he pa'anga ko ia. 'Oku kei tali pē kae 'oleva ke fai e liliu ko ia 'a e lao. Ko e ngaahi tokoni ko ia kuo fai, kuo fai ki he ngaahi sipoti hangē ko e me'a 'oku fai ki ai e feme'a'aki hangē ko e tokoni ko ia ki he Mate Ma'a Tonga. Ko e sēniti ko ē na'e fai e tokoni Mate Ma'a Tonga, na'e meimei fai pē ia pea mei he *Tourism vote*. He koe'uhí na'e tokoni ia ki he fakalalakala. Pea, ka na'e te'eki ai ke fai ha ala ia ki he pa'anga ko 'etau talitali eni ke me'a, ke toki fai'aki ha ngāue. Ko e pale ko eni ki he...

Lord Fusitu'a: Sea ko 'eku ki'i kole pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā pea toki hoko atu 'ene me'á. Ke 'omi mu'a ha ki'i fakamatala pepa 'a e 6.6 miliona ko ia ki he Fale ni 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'io, 'e lava pē ia 'o 'omai. Ka ko e, nau ha'u pē au pea mo ia pea mo e fo'i fika kae, na'a 'ohovalé he'etau tipeiti ko ení. Ko e pale ko ia taha kilu 'oku fai ki ai e lave. Ko u tui kapau 'e to e 'omai ha kole mei he, pea mei he *Rugby League* 'e fai leva e talanoa mo ia ko e hā ho'omou fiema'ú. Pau pē 'e fai foki 'enau ngaahi tua, te nau ngāue'aki e pa'anga ko ia. Kae toki 'i ai ha ki'i kongá 'e fiema'u pea nau toki kole mai ki he Pule'angá. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakamatala 'oku fai atú. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau pāloti.

<001>

Taimi: 1550 - 1555

Lord Tu'iha'angana: He na'a nau 'osi a'u ki he final, na'e ma'u e pa'anga pale 'Aositelēlia kilu tupu kā na'e 'ikai leva ke toe kau e Pule'nga ia 'oku tonu ke 'i ai ha le'o e Pule'anga he ko e fakafofonga'i e kakai e fonua ko 'enau pa'anga, 'i hono alea'i e ...he ko e 'uhinga pē 'a'aku ke fakatokanga'i he 'oku ou tui 'oku lelei 'aupito e sipoti ia he taimi ni ngaahi ta'u ko eni ka hoko mai lahi e ngaahi me'a pehē ia, 'e a'u 'a Tonga ni ia ki he tu'unga ngaahi fe'auhi 'oku fakapale'i kae ma'u e ngaahi pale pē kā 'oku tonu ke toe kau pē 'a e kakai fakafofonga'i 'e he Pule'anga he ko nautolu na'a nau hanga 'o foaki 'a e pa'anga 'a e kakai ke tokoni ki he sipoti ko ia 'i hono alea'i 'a e pale ko ia. Tau fakatātā ko eni ki he me'a ko eni, he na'e tokoni pē Pule'anga ia pea 'omai pē pale ia pea alea'i pē ia he ki'i kōmiti kā ko 'eku fakakaukau 'a'aku ia tonu pē ke toe fakakaukau e Pule'anga ka 'i ai ha ngaahi me'a pehe ni 'e tokoni pē, neongo 'oku fai pē tu'utu'uni ia ke vahe atu e kau va'inga mo e me'a kaikehe pē 'oku kau e Pule'anga hono fakakaukau'i ke to'o mai ha ki'i pēseti 'e fiha tuku mai ki hē ke tali'aki e kole hoko hā fua. Ko 'eku lave'i pē 'a'aku he ko 'eku lave he me'a ko ia hangē ko e Mate Ma'a Tonga he na'e 'i ai e tokoni mo e me'a pea mo e kole pē ia 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e hā e pa'anga ko eni, pea 'oku tau tali e lao ko eni 'e kamata leva ke tau sio 'oku ko e hā hono founa ko ē ke fai'aki he Pule'anga hono foaki ki he ngaahi Kōmiti Sipoti mo e hāfua, tau tui kotoa tautolu ko e feinga ke fakalakalaka e sipoti kā koe tui pē 'a'aku kā 'oku fai e me'a ko eni pea afe'i e taumu'a he 'oku 'osi mahino pē 'oku 'osi kaniseli e sipoti pea ke 'alu kakato pē me'a ko eni ki he me'a ko e sipoti. Pea 'oku tau 'amanaki te tau teke ia ngaahi ta'u ko eni ha hoko mai tau sio ki he fakalakalaka e talēniti e tamaiki 'i heni pea mo hoko foki ko e ma'u'anga mo'ui tokoni ki he 'ekonōmika e fonua mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga ki he lahi pa'anga kuo tānaki ki he fakalakalaka sipoti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea, kae fai ha tali ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apaí. Ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u pea mei he to'o ko eni mei he tupu ko eni 'a e ngaahi pangikē 'o Tonga he taimi ni 'oku fe'unga mo e 6.6 miliona. Ka 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ia mei he pa'anga ko ia. 'Oku kei tali pē kae 'oleva ke fai e liliu ko ia 'a e lao. Ko e ngaahi tokoni ko ia kuo fai, kuo fai ki he ngaahi sipoti hangē ko e me'a 'oku fai ki ai e feme'a'akí hangē ko e tokoni

ko ia ki he Mate Ma'a Tonga. Ko e sēniti ko ē na'e fai e tokoni Mate Ma'a Tonga, na'e meimei fai pē ia pea mei he *Tourism vote*. He koe'uhí na'e tokoni ia ki he fakalalakaka. Pea, ka na'e te'eki ai ke fai ha ala ia ki he pa'anga ko 'etau talitali eni ke me'a, ke toki fai'aki ha ngāue. Ko e pale ko eni ki he sipoti...

Lord Fusitu'a: Sea ko 'eku ki'i kole pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā pea toki hoko atu 'ene me'á. Ke 'omi mu'a ha ki'i fakamatala pepa 'a e 6.6 miliona ko ia ki he Fale ni 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, 'io, 'e lava pē ia 'o 'omai. Ka ko e, nau ha'u pē au pea mo ia pea mo e fo'i fika kae, na'a 'ohovalé he'etau tipeiti ko eni. Ko e pale ko ia taha kilu 'oku fai ki ai e lave. Ko u tui kapau 'e to e 'omai ha kole mei he, pea mei he *Rugby League* 'e fai leva e talanoa mo ia ko e hā ho'omou fiema'ú. Pau pē 'e fai foki 'enau ngaahi tua, te nau ngāue'aki e pa'anga ko ia. Kae toki 'i ai ha ki'i konga 'e fiema'u pea nau toki kole mai ki he Pule'angá. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakamatala 'oku fai atú. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau pālōti.

<001>

Taimi: 1555-1600

Fakatonutonu kupu 2A taumu'a Lao Fakaangaanga fika 4/2018

Siaosi Sovaleni: Sea, kimu'a he pālōti Sea 'oku ai e fanga ki'i fakatonutonu 'oku tonu pē ke fakatokanga'i. 'I he Kupu, 'a eni ko ē Kupu 2(a), Taumu'a 'o e laó.

“Kuo pau ko e taumu'a 'o e lao ni ke tānaki 'a e ngaahi pa'angá, ke tokoni ki he tu'uloa mo e fakalalakaka 'o e sipotí 'i he Pule'angá ni.”

Tonu ke ke liliu, ki he Pule'angá, kae fetongi 'aki, 'i Tongá. 'Oku 'ikai ko e sipotí pe Pule'angá Sea, ko e sipotí 'i he fonuá fakalukufua. 'Oku laumālie tatau eni pea mo e konga fakapālangi 'a ia 'oku 'asi ai, *in the Kingdom. Not in Government*. Ko e fokotu'u ia ko ē ki he liliu ko ena 2 (a), taumu'a ko eni 'o e laó.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ko e Pule'angá ko Tonga ia. Pea 'oku ou kole atu tau pālōti. Kalake.

Lord Fusitu'a: Sea. 'Eiki Sea kātaki, ko e ki'i fehu'i mu'a ki he 'Eiki Minisitā kimu'a he pālōti, 'oku kei toe ngaahi fehu'í mei he tēpile ni 'Eiki Sea?

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fokotu'u ke 'ave Lao Fika 4/2018 ki he Kōmiti Lao

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. Ko e fakalea ko ē, “ko e taumu'á, ke fakalalakaka 'a e sipotí, ki he motu'a ni 'oku fu'u fā'atā ia 'Eiki Sea. 'Oku ou fakakaukau au fokotu'u ke tuku mu'a ki he Kōmiti Laó ke 'ai mai ha faka'uhinga 'oku to e mā'opo'opo pe 'oku to e *explicit*

ange. Te u fakatātā atu ‘aki eni, kapau ‘oku ai ha mala‘e va‘inga ia ‘i homau feitu‘ú, pea ‘oku ai ha timi ia ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou‘eiki, tau liliu ‘o **Fale Alea**.

Lord Fusitu‘a: Mālō Sea.

(Na‘e liliu leva ‘o Fale Alea. Pea me‘a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ki hono me‘a‘anga).

‘Eiki Sea: Mālō ho‘omou laumālie Hou‘eiki. Fakamālō atu ki he ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakakakato ‘i he Kōmiti Kakatō. Faingamālie ko eni te u kole atu ki he Sea e Kōmiti Kakatō ke līpooti mai ki Fale Alea.

Līpooti ngāue kuo lava mei he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Fale Aleá kae ‘uma‘ā e Hou‘eiki e Fale ni. ‘Eiki Sea ko e ngāue na‘e tuku mai ki he Kōmiti Kakatō, ko e Lao Fika 1, Fika 2 mo e Fika 3. Ngaahi Lao Fakaangaanga Fetongi Pa‘anga mei mulí, kuo tali. Lao Fika 1 mo e Lao Fika 2, kuo tali. Pea ko e toe ‘a e lao ko eni Sea, ‘oku te‘eki ke fai ki ai ha ngāue. Pea kuo u tui ko e līpooti ia Sea ‘oku ‘oatu ki he Feitu‘u na, ‘a e Lao Fika 3, ko e Lao Fakaangaanga ki hono Pule‘i ‘o e Fetongi Pa‘anga Mulí, pea kuo tali ia ‘Eiki Sea. Ko e Lao ‘o e Fika 4, ‘oku te‘eki ai ke hoko atu ki ai e ngāué, kae tuku atu ki he Feitu‘u na. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki pe Sea, kole atu ki he fakama‘ala‘ala mai, e Lao Fika 3/2018, na‘e tali he Kōmiti mo ha ngaahi fakatonutonu pe ‘oku tali kakato pe fo‘i laó?

Sea Kōmiti Kakato: Tali kakato pē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou‘eiki. Hangē ko e me‘a pe ‘oku mou mea‘í, ko e lao ko eni na‘e tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō pea ko eni na‘e ‘osi lau tu‘o 2. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Pālōti‘i ‘o tali Lao Fakaangaanga ki hono Pule‘i Fetongi Pa‘anga Muli 2018

Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono Pule‘i ‘o e Fetongi Pa‘anga Muli 2018, hono lau tu‘o 2, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tepile: ...(mate maika)...

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 3/2018 kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tepile: ...(mate maika)...

‘Eiki Sea: Mālō Hou‘eiki kuo tali he Fale ni hono lau tu‘o 2 e Lao Fakaangaangá. Kole atu ki he Kalaké ke lau tu‘o 3.

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga ki hono Pule‘i ‘o e Fetongi Pa‘anga Mulí 2018 ...(mate maika)...

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'a e Fetongi Pa'anga mulí 2018, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga ke ...(mate maika)...

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 3/2018, ko hono lau tu'o 3, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: ...(mate maika)...

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki 'oku tali he Fale ni hono lau tu'o 2, lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Mulí 2018.

Fakamālō atu Hou'eiki ki he ngāue lahi kuo lava 'o fakakakato 'i he efiāfi ni, kae hangē pe ko e me'a 'oku mou me'a 'i 'oku tau kei lele pē 'i he ngaahi Lao Fakaangaanga fakavavevave, fakatatau ki he kole mai mei he Pule'angá. 'I he 'ene pehē te u toloi 'a e Falé ki he 6 'a efiāfi kae lava ke fakakakato 'a e toenga 'o e Lao Fika 4 mo e 5 'oku toe 'i he Kōmiti Kakatō. Hou'eiki mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pe he 'Eiki Seá 'a e fakatahá ki he houa ni.)

<003>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga